

ПОЛИТИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА „З И Д Я Р И“
Редакторъ ПЕТЪРЪ ДУМАНОВЪ

АНТОНЪ СТРАШИМИРОВЪ

РЕФОРМАТОРЪ

(ПЕТКО КАРАВЕЛОВЪ — психологически очеркъ)

СОФИЯ
1934

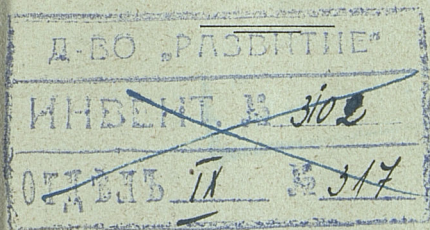
СИВ. П=9020/40
ПОЛИТИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА „ЗИДАРИ“

Редакторъ ПЕТЪРЪ ДУМАНОВЪ

АНТОНЪ СТРАШИМИРОВЪ

РЕФОРМАТОРЪ

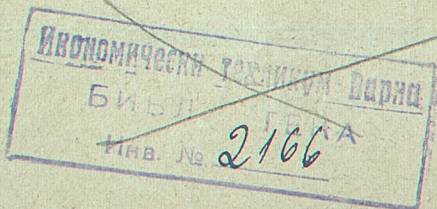
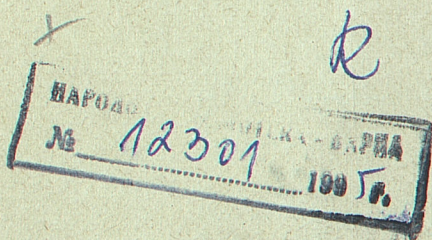
(Петко Каравеловъ — психологически очеркъ)

1. об.
СОФИЯ
1934

R 934.8 #40008

949.82.051 (052)
+ 92 Копия

КЪМЪ ПРЕДМЕТА.

Появата на обдарени водители срѣдъ единъ народъ не е капризъ на сждбата. Силни личности се издигатъ само тамъ, кждето се е наслоило отъ вѣкове духовно чиноначалие, т. е. кждето всѣки съзнателно и подсъзнателно търси по-силния, за да го подкрепи, да го допълни, че ако може и да го замѣсти, когато той отmine.

За жалость, въ нашето гражданство липсва дори съзнание, че основенъ елементъ на обществена дисциплина е духовното чиноначалие. Ето нашитѣ паметници: тѣ сж тезисни, а не образни, т. е. даватъ синтезъ на мисли, а не любими черти на водителъ и вдъхновителъ!

Трѣбва да издигнемъ въ култъ водителя и водителството.

Азъ разбирамъ не онова поклонение предъ историческитѣ образи, което се практикува днесъ у насъ. То е само празнично и сближава души, но не ги спойва.

Наложително е да разкриемъ душевната съкровищница на голѣмитѣ, които сж ни предшествовали, че дано се приучимъ да отличаваме избранниците на сждбата и между самитѣ насъ.

А. Страшимировъ.

I. ФЕНОМЕНЪ.

Отъ освобождението до днесъ у насъ се издига само единъ исторически образъ, който психологично не се подава на измѣрване и смѣло може да се характеризира като феноменъ. Той е Петко Каравеловъ.

Единъ анонименъ руски писателъ, който е запозналъ Каравелова още въ първитѣ години на живота му въ Москва, ето какъ описва издигналия се веднага следъ освобождението български държавникъ:

„Въ стаята на Каравелова винаги царуваше хаотично безредие. Всичко е разхвърлено: купъ книги въ единъ жгълъ, други купъ върху канапето, трети — на масата, една разкритая книга лежи върху кревата, друга сжщо тъй разкритая — върху скрина, трета въ сжщия видъ—на масата! „Изъ Московской жизни П. Каравелова“. стр. 21).

Това лудо събиране на знания става презъ години, когато освобождението на България не се още прозира. Значи, Петко Каравеловъ не е обхванатъ отъ особенъ патриотически жаръ. И не е насоченъ той отъ външни събития по предопредѣленъ вече житейски пжтъ въ освободената родина. Дадената горе характеристика отъ неизвестния руски авторъ открива само човѣкъ съ необикновена жажда, въобще, за знания. Той е махналъ ржка на редовнитѣ (бихъ казалъ, карьерис-

тични) студентски занятия. Може би, изстиналъ е и къмъ своитѣ връзки съ далечната родина. Имаме всички основания да допуснемъ и най-крайното: че той е вече безразличенъ къмъ сждбата на своя народъ. Неговиятъ батю Любенъ играе важна роля въ Сърбия, преживѣва опасно изпитание, бѣга и скоро въ Ромъния е глава на българската емиграция, вождъ на бунтарска България. А Петко Каравелотъ презъ близо две десетилѣтия не се откъсва отъ Москва, т. е. отскача само еднѣжъ презъ Цариградъ въ Копривщица, за да види майка си и после слиза до Букурещъ, да види батя си, но не се прихваща отъ български чувства, а съветва Любена да изостави революционния пѣтъ! Не, очевидно, Петко Каравеловъ се е откъсналъ отъ всичко и живѣе само съ дебелитъ томове книги, отъ които чете едновременно по 3—4.

Роденъ въ Копривщица (1843 г.), жизнениятъ пѣтъ на младия човѣкъ представя силно начупена линия. Бащата на двамата братя Каравелови трѣбва да е извънредно енергиченъ, но и колибарски суровъ. Голѣмиятъ братъ Любенъ разказва въ своитѣ автобиографични бележки, че баща му натоварвалъ коне съ стоки (аби, гайтани, кожи), повеждалъ и него — невръстния Любенъ — съ себе си, та сж обхождали пазаритѣ на турската империя отъ Анадола до Босна и сж донесли въ Копривщица „дисаги пълни съ турски лири“.

Значи, въпрѣки голѣмитѣ печалби, суровиятъ баща все пакъ е водѣлъ съ себе си и

своя невръстенъ синъ. А водѣлъ го е той, навѣрно, въ качеството на мулетаръ. Такова допущане не е пресилено. Защото и Петко Каравеловъ (съ петъ години по-младъ отъ Любена) е билъ по свой редъ даденъ по „чужди врати“ още като невръстенъ хлапакъ (13 годишенъ): пратенъ е билъ доста далечъ — въ Еносъ (до устието на Марица), „чиракъ“ да е, занаятъ да учи, абаджия да стане. Има легенда, че малкиятъ чиракъ тамъ е посещавалъ нѣкакво гръцко училище. Това не е изключено: презъ ония години „учението“ все още е вървѣло съ „чиракуване“. Но е неприемливо да се мисли, че малкиятъ е пратенъ въ Еносъ нарочно, за да учи въ гръцко училище. Има толкова прочути училища въ други по-близки и голѣми градове, та нѣма какъ Петко да се отзове на учение въ нѣкакъвъ Еносъ. Очевидно, тамъ има абаджии копривщенци и на тѣхъ е дадено „момчето“ да „вкусн чужди хлѣбъ“ и „на занаятъ да се учи“.

Петко Каравеловъ се прибира отъ Еносъ въ Копривщица презъ 1858 г.—значи 15 годишенъ. А по това време въ родителския домъ е задухалъ другъ вѣтъръ. Забогатѣлиятъ баща се е обхваналъ, може би, отъ възпламналия вече изъ българскитѣ паланки възродителенъ романтизмъ. Само една година следъ връщането на Петка отъ Еносъ, той бива изпратенъ, заедно съ брата си Любена, „на учение въ Русия“.

Двамата братя спиратъ въ Москва. И скоро начупената линия отъ жизнения пътъ на Петка Каравеловъ се изгубва изъ скрити ман-

сардни стаички. Лжкатушенето се проследва само до 1860 год., когато младежът (17 годишен вече) издържа нѣкакъв изпитъ, та се записва студентъ въ историко-филологическия факултетъ. А после потръгва живота край частни уроци и въ нихилистически „кружки“...

Но само следъ нѣколко години ето какъвъ се рисува Петко Каравеловъ подъ перото на анонимния руски писателъ:

„Той е човѣкъ необикновенъ, човѣкъ своеобразенъ, човѣкъ оригиналенъ. Всичко върши не тъй, както другитѣ, а по своя собствена идея, оригинално, по Каравеловски (Изъ Московской жизни П. Каравелова“ стр. 20). — „Челъ е той, казвамъ ви, много по история и география, и по тия два любими негови предмети има въ неговия умъ страшно много фактически сведения и безъ дѣно философски възгледи върху исторически събития и лица. Съ особено старание той четѣше историята на френската революция“. (Сжщото съчинение, стр. 9). „Той е изчелъ и Бокля, и Маколея, и Джонъ Стюартъ Миля“. (Сжщото, стр. 21).

Очевидно, абаджийскиятъ чиракъ отъ Еносъ е порастналъ предъ людскитѣ очи. Той е набралъ необичайно много знания, а е човѣкъ безъ особена подготовка. Не се ли е забъркала главата на старопланинския колибаръ? Или не е ли той станалъ поне резонеръ неофитъ на нѣкакви „идеи“? Ето младиятъ човѣкъ е четѣлъ историята на френската революция, а е иззубрилъ и съчиненията на

капацитети по моднитѣ вече тогава социални и политико-икономически науки като Бокля, Маколея, Джонъ Стюартъ Миля. Това не под-сказва ли, кжде е нагазилъ той и къмъ що клони?

Не, Петко Каравеловъ е вече очертанъ и не попада на измѣрване. Той продължава да трупа знания, нагледъ, безъ система и безъ цель. Но почва да страни отъ „нихилиститѣ“. Дори се мѣрка срѣдъ славянофилски срѣди. А после е преподавателъ по история въ военна прогимназия! („Петко Каравеловъ — по случай 25 години отъ неговата смъртъ“, стр. 14). Трѣбва ли да мислимъ, че той е „промѣнилъ убежденията си“? Или не е ли по-не притжпилъ жгловатоститѣ на своитѣ новаторски концепции?

Ако приемемъ дори само последното до-пущане, ще се съгласимъ, че то е важенъ психологически преходъ въ живота на мла-дия човѣкъ. Защото—така е съ людитѣ! Отър-сятъ ли се отъ младежката възторженостъ, поизгладятъ ли жгловатоститѣ на „убежде-нията“ си, тѣ сж въ преходъ: или ще се отби-ятъ по отжпканитѣ пжтища, или „ще се взе-матъ въ шепа“, ще си извоюватъ „титла“ и съ време въ най-добрия случай ще бждатъ „име-нити труженици“...

Прочее, какво става съ Петко Каравеловъ — преподавателъ въ военна прогимназия?

Той не се отбива на страни, но не из-глежда да върви и напредъ: стои на сѣнка, — сякашъ е фаталистъ и чака да изгрѣе звез-дата му... (Не се знае тогава да е писалъ и

печатахъ нѣщо). Разбира се, край голѣмата начетеностъ, у бъждащия български държавникъ трѣбва да се е изработилъ разширенъ философски обхватъ за нѣщата (и за живота въобще), а навѣрно явило се е у него и чувство на знаещъ човѣкъ. И ако при все това той не се отбива по отжпканитѣ пѣтища, нито се „взема въ шепа“ (да добие „титла“), нито пъкъ търси да се „прояви въ печата“, — очевидно, човѣкътъ е „чудакъ“ и не попада на измѣрване. Най-много, което можемъ да допуснемъ, е: Петко Каравеловъ представя странна разновидностъ между познатитѣ типове даровити люде. Събралъ е феноменално много знания, а нѣма качества на теоретикъ! И чака да го заграби живота, за да се прояви като гениаленъ практикъ... А до тогава за людетѣ той изглежда въ най-добрия случай като чудакъ, ако не и като маниякъ...

Ето една съпоставка:

Почнала е войната за освобождението на България, Дунавъ е минатъ и най-после Петко Каравеловъ се откъсва отъ своитѣ книги въ Москва (следъ цѣли 19 години!): отзовава се вице-губернаторъ въ Видинъ. Това не ще е случайно, разбира се: славянофилскитѣ срѣди въ Москва трѣбва да сж го преценили. Дори самото му назначение за вице-губернаторъ е, може би, съ предумисълъ: — „видаещій се болгаръ“ трѣбва да попадне въ Учредителното събрание, за да приложи своитѣ знания по устройството на родината си. (Такъвъ е случаятъ съ Д-ръ Стоиловъ: членъ е на Пловдивския губернский сждъ, но при-

бързано го назначаватъ председателъ на Софийския такъвъ, макаръ да е още 24 годишенъ, за да попадне „по право“ въ Учредително събрание). По сщия редъ П. Каравеловъ е назначенъ по-късно за председателъ на В.Търновския окр. съветъ и като такъвъ попада въ Учр. Нар. събрание. А въ Учредителното Народно събрание Петко Каравеловъ съвладѣва положението, става водителъ на мнозинството и при изработване на конституцията прокарва тая, която имаме днесъ. И съ това пжтътъ му е вече откритъ.

Той става избранъ народенъ представителъ (за първото обикновено народно събрание), и бива избранъ за председателъ на камарата. Остава му още една стъпка: да изчака първия сгоденъ случай и да катурне „княжеското“ консервативно министерство. Той извършва и това. Тогава князътъ се вижда принуденъ да го повика въ двореца, за да преговарятъ по съставянето на ново министерство.

Нали? — всичко това е много свѣтско и много блѣскаво. А все пакъ людетъ около двореца не вѣрватъ на очитъ си: Петко Каравеловъ нѣма никакъвъ видъ на държавникъ! Ето какъ го рисува Константинъ Иречекъ въ своя „Български дневникъ“ тъкмо въ деня, когато Каравеловъ се е явилъ въ Двореца да преговаря за съставянето на ново министерство:

„28 ноемврий, срѣда, 1879 г. Заранъта отидохъ у Стоиловъ. Въ канцеларията заварихъ Каравеловъ. Тамъ бѣха и Hogguer и

Менгесъ, които се държаха приветливо къмъ този чудакъ, предлагаха му цигари. Каравеловъ разбира нѣмски, френски, английски, чете, ала не говори; мръсенъ, неомитъ, съ бѣла връзка отъ време оно, руски старъ цилиндъръ, фракъ. Постоянно тупаше съ краката си и неспокойно кръстосваше стаята, като осукваше своята забъркана черна брада, blinzendes Auge, gröstentheils zum Boden geheftet (мижурещи очи, повечето втренчени въ земята). Следи отъ шарка по лицето му. Въ профилъ отъ далеко лицето му е доста хубаво. Качи се горе. Hogguee подхвърля за парфюма на Каравелова, който остана следъ него въ канцеларията . . . Следъ 12 часа останахъ самъ съ Стоилова. Каравеловъ говорилъ съ княза чрезъ Стоилова, като драгоманинъ (Каравеловъ знае само руски и български, и двата езика лошо . . .)“

(„Български дневникъ“, томъ I, стр. 50—51).

Ако трѣбва да вѣрваме буквално на горния цитатъ отъ Иречекъ, (а трѣбва да му вѣрваме: това сж дневници, и, значи, иматъ цената на изповѣдь, защото не сж предназначени за печатъ), ще ни се наложатъ следнитѣ психологични загадки:

1. Петко Каравеловъ, следъ 19 години живѣне въ Москва, не владѣе нито единъ говоримъ чуждъ езикъ. Ние знаемъ отъ руската литература, че тогава дори при обикновени разговори людитѣ отъ преднитѣ редове на руското общество „на петъ думи добавятъ и една френска“. Нѣщо повече: дори кочия-

шитъ говорятъ френски. Петко Каравеловъ ималъ воля и време да изучи не единъ, а три чужди езика — най-важнитъ. И все пакъ не се е погрижилъ да говори поне френски! Очевидно, тоя човѣкъ не се подава на „течение“, на „мода“: не намира „вкусъ“ въ живота на салонитъ и никога не е помислялъ да прави житейска кариера.

А ето че я прави и още каква!

2. Петко Каравеловъ говори лошо по руски, че дори и по български! Но това е опасенъ признакъ. Изгубватъ родния си езикъ, безъ да съвладѣятъ чуждъ, само панаирджийскитъ фигури въ живота или дори международнитъ авантюристи. Безъ правиленъ и чистъ езикъ нѣма стилъ. А стилътъ — това е човѣкътъ. Съ своя стилъ ние създаваме приятели и срѣда, женимъ се и възпитаваме децата си. Да не спираме на другото, — че безъ стилъ не може да се играе каквато и да било обществена роля... Но ако това е тъй, то — или твърдението на Иречека за Петко Каравеловъ е невѣрно, или — този чуденъ старопланинецъ и тукъ е вѣнъ отъ всѣка мѣрка. Защото не е приемливо да допуснемъ, че Каравеловъ е занемарилъ или дори изхабилъ езиковнитъ си способности тъкмо благодарение на дългогодишна самотностъ и на прекалена кабинетна работа, които вече очертахме. А не е приемливо това преди всичко, защото Каравеловъ презъ последнитъ години отъ пребиваването си въ Москва е учителъ въ военно училище и значи, трѣбва наложително да усвои сносенъ езикъ. И после — Каравеловъ презъ цѣлия си жи-

вотъ не се полъгва да играе съ „красивое словце“. Той не дава цена не само на скандираното красноречие (периоди съ правилни повишения и понижения), но и въобще не търси артистичностъ въ говора. Човѣкътъ е реалистъ. И то не въ думитѣ, а въ осмисленото характеризирание или утвърждаване на онова, което окото вижда и разумътъ долавя. (Найчо Цановъ апелира—въ по-късни години—къмъ камарата да отхвърли предложения отъ Петко Каравеловъ държавенъ заемъ. И за убедителностъ—вика: „Сърдцето ми го казва, зло ще направимъ“. Петко Каравеловъ отговаря: „И кокошката има сърдце“ т. е. би ли желалъ Найчо Цановъ, който тогава е още съпартизанинъ на Каравеловъ, да бжде сравненъ и по умъ съ кокошка? . .) — Не, Петко Каравеловъ и като събеседникъ, и като ораторъ не попада на психично измѣрване: не е изисканъ въ фразата, не е игривъ въ многословие, дори е неприятно отсѣченъ. А все пакъ лепи люде около себе си и завладѣва събранията !

3. Той е лошо облѣченъ, неомитъ, въобще немарливъ е къмъ своята вънкашностъ. Не е ли странно това? Преди да мине къмъ своя политически възходъ, той е вице-губернаторъ въ граничния Видинъ, срѣща се съ ромѣнски и сръбски управители и е въ обществото на висшитѣ руски офицери. Какъ трѣбва да се обясни, че високото положение, което заема, не е заставило тоя страненъ човѣкъ да измѣни своята външностъ и своитѣ привички, добити въ кабинетния животъ изъ мансарднитѣ квартири на Москва? Допустимъ

е само единъ отговоръ, а именно: Петко Каравеловъ е чисто и просто изненаданъ отъ събитията въ България! И е напусналъ своитѣ кабинетни занятия въ Москва (които ще да сж станали за него вече такава нова природа, че комай сж задушили първата), нѣкакъ противъ волята си. Може би, той дори смѣта, че това напусчане не е за винаги. . . . Твърде е за вѣрване, че следъ толкова години кабинетни занятия — при известната наша колибарска упоритостъ — Петко Каравеловъ е дерайлиралъ дори въ подсъзнателното си самоценене като строителъ. И сега въ новоосвободената „просташка“ България той ще работи, може би, само до нѣкое време, а когато му омръзне да се разправя съ людитѣ (които за него, навѣрно, сж, споредъ придобитото му отъ кабинетния животъ самомнение „въобще тжпаци“), той ще ги остави „по дяволитѣ“, т. е. ще махне ржка и ще се върне пакъ въ своята Москва. . . . Това подхожда за Петко Каравеловъ дори при онази му изгладена своенравностъ, съ която той се отличаваше и по-късно въ живота. А въ началото на своето политическо поприще той не ще е билъ много далечъ отъ самочувството на Маринъ Дриновъ, който махна ржка на всичко въ родината си и се върна въ Русия. Естествено, Маринъ Дриновъ е ималъ тамъ своята професорска катедра и кариерата си на писателъ — историкъ, когато Петко Каравеловъ не е оставилъ въ Москва нищо, освенъ своитѣ книги и преподавателското си мѣсто въ военна прогимназия. Но колкото е по-голѣмъ човѣкъ,

толкова по-голъмо е и скритото му самомнение, на което той се радва, отъ което се опива и за което често се отказва отъ житейскитѣ съревнувания. . . ; А при такава сдържаностъ предъ бждащето, каква смисълъ би имало за Каравеловъ да придобива свѣтски привички ?

4. Петко Каравеловъ не се вторачва въ околнитѣ си; дори и когато трѣбва, пакъ ги загледва само полузамижалъ; а най-често стои, забилъ погледъ въ земята. Очевидно, това е старъ навикъ у него — може би, създаденъ при общенията му съ рускитѣ интеллигенти. Познава Каравеловъ тѣзи книжни типове! Тѣ и когато сж идеалисти лѣвичари (дори и вожди), пакъ не разбиратъ, че може да се стопанисва единъ чифликъ безъ крепостни селени. . . Не, такива дърдорковци трѣбва да бждатъ държани на известно разстояние: не бива „да имъ се дава лице“! А тази тактика зависи отъ погледа на човѣка: загледвайте разсѣяно, или на страни, или дори отъ горе на долу. . . . Наистина, това е аристократическо държание. Но не и всичко аристократическо е лошо! При туй нѣма защо човѣкъ да подражава буквално на аристократитѣ. Ето, единъ князь никога не забива очи въ земята, когато събеседникътъ му е напр. преподавателъ по история. Той, князьтъ, се държи тогава само разсѣяно и загледва на страни. Това е така у него, защото князетѣ, въобще, не мислятъ. А Петко Каравеловъ, когато е съ дърдорковцитѣ интеллигентни — или когато е срѣдъ пусти и праздни дипломатически франтове

— трѣбва да забива погледа си въ земята, за да се зарови въ бездната отъ непрекъснати свои мисли,

5. Характеристичната страница за Петко Каравеловъ въ „Българския дневникъ“ на Ире-чека е, както вече отбелязахъ, отъ деня, когато нашиятъ държавникъ се е явилъ въ двореца, за да преговаря съ князь Батемберга по съставяне на ново министерство. Прочее, Каравеловъ е въ много решителенъ моментъ отъ своя животъ. Той е въ дворцовата канцелария, при Д-ръ Стоиловъ, въ присѣдствието на още двама „праздни“ дипломати. Обаче, българскиятъ държавникъ се държи съвсемъ странно: кръстосва стаята, тупа нервно съ кракъ и засуква своята рошава черна брада. Какво незачитание на дворцовото до-столепие и на високопоставенитѣ тукъ люде! Но трѣбва ли това държане да се отдаде на „невъзпитаностъ“ у човѣкъ, който утре ще бжде министъръ председателъ на България? Че народътъ въ тази страна е дебелански т. е. плебейски, — за това нѣма какво да се говори. Но Петко Каравеловъ по възпитание трѣбва да стои високо! Той е възмжжалъ далечъ отъ своята страна: живѣлъ е две десетилѣтия въ Москва, билъ е дори преподавателъ тамъ въ военното училище, кждето се строго пазятъ страхопочитание предъ двореца, чиноначалие и въобще всички възможни етикеции... Очевидно, държанието на тоя „чудакъ“ сега не може да се обясни съ „невъзпитаностъ“. И ще трѣбва може би, то да се отдаде на неговия горещъ темпераментъ,

Икономически техникумъ 2 Варна

БИБЛИОТЕКА

като южанинъ. Обаче, човѣкътъ не е младежъ! Той приключва 36 годишната си възраст, а е ималъ вече случай да се прояви така, че и самъ ще трѣбва да си наложи известна важностъ (участвувалъ е въ Учредителното събрание; проявилъ е голѣмата си начетеностъ и своитѣ специални познания, както по държавно-правни въпроси, така и по народностопански, та е добилъ слава, че е „баща на българската конституция“, председателъ е сега на първото обикновено народно събрание, въ което нищо не се решава безъ всички погледи да се дигнатъ къмъ „чудака“).

Наистина, на какво може да се дължи това странно държане на Каравелова въ дворецовата канцелария? Трѣбва ли да спремъ на допускането, че той се вълнува, защото е въ най-изключителния день отъ своя животъ: дошелъ е въ двореца да състави свой кабинетъ, да заеме най-високия граждански постъ въ родината си — министъръ председателския — и, значи, да се нагърби изцѣло съ държавното преуспѣване на току що освободения си народъ? Но въ такъвъ случай защо тази негова нервностъ намира изразъ, който е подходящъ за „чудака“, а не и за утрешенъ министъръ-председателъ? На негово мѣсто единъ Д-ръ Стоиловъ би билъ много посдържанъ, макаръ да е само 25 годишенъ. Той е човѣкъ сжщо много начетенъ и съ блѣскави дарования, та сега въ положението на Каравелова би проявявалъ достолепна загриженостъ. Тоя младъ политикъ крие живо чувство на морал-

на отговорностъ при всѣка по значителна стѣпка въ живота. Наистина, скромността е обикновено признакъ на неважна духовна мощъ, но Стоиловъ е още на възраст, когато самонадеяността е присъща черта на всѣки човѣкъ. Срещу това Петко Каравеловъ е вече — по години — въ оня жизненъ преходъ, когато опитътъ и мъдростта поличва често и въ коситѣ. . . . Защо у Каравелова нѣма никаква загриженостъ и никакво сепване предъ важността на такива голѣми отговорности, каквито крие управлението на една нова държава?

Остава да се запитаме още: не се ли е опартизанилъ голѣмиятъ човѣкъ презъ трескаво изнесенитѣ парламентарни борби срещу консервативната партия — партията на владци и чорбаджии? И не е ли това, което може да обясни неговата възбуденостъ?

Нѣма основание да се допусне и това. Защото противникътъ (консервативната група) е много слабъ. Той е битъ отъ Каравелова въ Учредителното събрание по въпроса за конституцията и макаръ тоя противникъ да е запазилъ властта (князътъ и рускитѣ генерали все още не могатъ да разбератъ, какъ ще се управлява единъ тъменъ народъ, безъ участието на неговитѣ нотабили и владци), наново е битъ въ изборитѣ за първо обикновено народно събрание: голѣмото мнозинство депутати сж либерали. Прочее, нѣма какъ да се застрасти въ партизанство Каравеловъ!

Трѣбва най-после да се запитаме: „неприличната“ нервност на „чудака“ въ дворецовата канцелария не се ли дължи на явното пристрастие въ отношенията на князь Батемберга къмъ консерваторитѣ? Не е ли намислилъ „тоя чудакъ“ да постави предъ държавния глава въпроса за бждащата властъ на „или — или“ т. е. не е ли решилъ той или да привие князь Батемберга еднѣжъ за винаги къмъ либералитѣ, или да му обяви война?

Отъ последвалитѣ презъ нѣколко дни преговори става ясно, че Петко Каравеловъ вече действува, като зрѣлъ държавникъ: той прави такива концесии на князь Батемберга, щото парламентарното му мнозинство (либералитѣ) отказва да ги приеме (подъ лѣвичарскитѣ атаки на Стамболова) и преговоритѣ съ двореца се прекжсватъ.

Не, това особено психично състояние на Петка Каравеловъ въ дворецовата канцелария презъ най-изключителния день въ неговия животъ пакъ не попада на измѣрване! Или попада, може би, но на една съвсемъ изключителна мѣрка: въ забуталия се изъ книгитѣ държавнически гений се възсепва сега самоцената! Той предугажда, че навлиза въ своята творческа стихия — стихия на строителъ — и чеще остави въ историята страници, които ще го поставятъ на първо мѣсто въ пантеона на българскитѣ избранници.

II. „РАДИКАЛЪ“.

Петко Каравеловъ нѣма психични предпоставки за бунтаръ; той не е дори новаторъ. Стихията му е въ строителството. А то като практическо боравене изисква реаленъ духъ и точно познаване на наличнитѣ условия за работа. Петко Каравеловъ притежава такъвъ реаленъ духъ — въ това отношение той щастливо въплощава практическия гений (усетъ, хитрина, вѣрно око) на нашитѣ старопланински зидари, градинари, занаятчии. Само за нѣколко дни въ Учредителното народно събрание той преценява силитѣ на лѣвица и десница. Самъ предварително клони къмъ лѣвицата, не защото тя е мнозинство, значи, не отъ хитрина, а защото, като вице-губернаторъ въ Видинъ, той има своитѣ практически проучвания и е набелязалъ планъ за реалистично българско обществено строителство. А такова строителство е възможно, както ще видимъ по-късно, само съ наличната въ Учредителното събрание лѣвица. Прочее, първа задача за Петка Каравеловъ въ това събрание ще е да организира лѣвицата и да дебне противника (консерваторитѣ, които като нотабили въ страната иматъ тежестъ предъ княза и предъ рускитѣ генерали, та сж на властъ) по пети, за да го отслаби и провали. Така, следъ дълги разправии въ Учредителното народно събрание идва най-после редъ за главната работа:

да се разгледа и приеме изработеният и одобренъ отъ Петербургъ проектъ за „Органически уставъ на княжество България“. Решаватъ да бжде избрана парламентарна комисиия, която да преработи тоя проектъ и да докладва на събранието нѣщо разкритикувано, обмислено, готово¹⁾.

¹⁾ Въ изтеклитъ вече десетина дни събранието се е самоопредѣлило като българско и независимо. На рускитъ генерали е казано, че не може да уволняватъ и назначаватъ депутати за изразенитъ въ събранието възгледи. И руситъ сж се подчинили на това, защото срѣдъ депутатитъ е имало такова силно течение за протестъ противъ разпокжването на българскитъ области, щото двама отъ тѣхъ (Карамановъ и Станчевъ) сж бойкотирали събранието: не признаватъ създадената България! ... Прочее, допустимо е било, примѣрътъ на двамата депутати да се последва и отъ другитъ. А и действително, споредъ свидетелството на Н. В. Пр. Симеонъ Варненски, имало е дори тайни заседания по тоя въпросъ. Ето какъ е предадено това въ споменитъ на престарѣлия Симеонъ (в. „Миръ“, 4 априлъ 1931 год.):

„Понеже Берлинскитъ конгресъ не одобрилъ Санъ-Стефанския договоръ и бѣше разпокжсалъ България... затова въ народнитъ представители се бѣше породила мисълта, да се откажатъ да изпълнятъ задачата, за която бѣха свикани. Следъ доста бурни частни събрания по тоя въпросъ, най-после се реши, да се приканятъ представителитъ поединично и поименно да отговорятъ: да се започнатъ ли заседанията на Учредителното събрание или не? На мене бѣ възложено грижата да бдя, кой на какво мнение ще бжде. Следъ като се произнесоха всички представители, мнозинството се оказа въ полза на мнението, че трѣбва да започнатъ да заседаватъ и да гласуватъ Конституцията, по която имаше да се управлява българското княжество“.

По тѣзи настроения срѣдъ депутатитъ въ Учредителното Нар. събрание говори обстоятелствено и С. Радевъ въ „Строители на съвременна България“.

Въ избраната парламентарна комисия попада и Петко Каравеловъ. Той приема избора. Но още на следния день заявява въ Събраниято, че не желае да участвува въ тази комисия. Изненадани сж първитѣ люди дори отъ лѣвицата: — защо се оттегля тѣхниятъ човѣкъ отъ тази важна комисия? Но Петко Каравеловъ настоява на своето и не обяснява защо. Държането изглежда като да е колибарско замятане. А въ сжщностъ това е обмислена хитрина. Ако Каравеловъ участвува въ комисията ще трѣбва още тамъ да се сблъска съ консерваторитѣ и, значи, да открие предварително картитѣ си предъ чорбаджии и владици. А той презъ нощъта (следъ избора на комисията) ще да е подочулъ за намѣренията на консерваторитѣ да възприематъ прокараната въ руския проектъ двойна камара (сенатъ и обикновено народно събрание), а сжщо и избирането на народнитѣ представители да става не чрезъ прѣко гласуване, а съ подгласници. И е решилъ въ себе си, да ги изненада въ пленума на събраниято и да ги атакува тѣй, че да нѣма мѣсто дори за препирни. И успѣва. При доклада на комисията по окончателния проектъ за „Органически уставъ на княжество България“ Петко Каравеловъ взема прѣвъ думата и бие противника ето съ какво съкрушително презрение:

„Комисията... трѣбваше да се ръководи само отъ единъ принципъ, по който сж се ръководили всичкитѣ законодатели, именно: учрежденията и законитѣ трѣбва да принасятъ колкото е възможно по-малко зло и повече

полза; защото законитѣ по нѣкога принасятъ и вреда. Второ—тя трѣбваше да постави тезиси, подѣ които азъ разбирамъ най-главнитѣ предложения на бждущий нашъ уставъ; тия тезиси трѣбваше да бждатъ мотивирани, и това бѣше най-главната работа на комисията, да приведе аргументи за и противъ относително тоя или оня тезисъ. А що виждаме ние въ тоя рапортъ, който ни представи комисията!?... На мѣсто принципъ, нѣкои си четири начала, подплатени съ консервативенъ вѣтъръ. На мѣсто тезиси — гвачка. На мѣсто мотиви... За мотивитѣ нѣма да говоря; само мога да кажа думитѣ на Данте: „а на тия погледни и върви си“... Съ една дума въ тоя рапортъ нѣма ни политика, ни логика, ни граматика. Затова азъ предлагамъ: 1) да се забележи, че комисията не е оправдала довѣрието на Народното събрание; 2) да считаме нашето положение *statu quo ante comisionem* и 3) да пристѣпимъ да разглеждаме глава по глава Устава, който ни е предложенъ отъ Централното правителство. Колкото за рапорта той е литературна собственостъ на комисията, която може да прави съ него каквото ще, а ний да си гледаме работата“. (Дневници на първото учред. нар. събрание въ Търново, съкратени протоколи, второ стереотипно издание, стр. 97).

Цитирамъ дословно речѣта, защото тя е първата, съ която Петко Каравеловъ излиза на борба. Заетата стратегия е хитра, ударѣтъ е добре обмисленъ, успѣхѣтъ е несъмненъ. Не се критикува нито единъ отдѣленъ пунктъ,

а представения проектъ изцѣло т. е. не се споменува за „сенатъ“ или за двойно гласоподаване. Просто се отрича проекта. По тоя начинъ нѣма мѣсто дори за принципни препирни. Проектътъ е „глупавъ“, трѣбва да се отхвърли и нищо повече!

Така става: консерваторитѣ — владици и чорбаджии — веднага се озоваватъ нѣкжде по жглитѣ на събранието, въ което отъ тукъ натѣй ще иматъ думата „демагозитѣ“.

Дали откритиятъ така „лѣвичарски“ пжтъ отъ Петко Каравеловъ нѣма свое начало въ руското лѣвичарство въобще? Очертаната въ него голѣма държавническа фигура още при учредителното народно събрание не е ли въ сжщностъ руска идейна издѣнка и, значи, за условията въ България той не е ли все пакъ единъ „книжникъ“, единъ „утопистъ“?

Ако дори бихме допуснали това, все пакъ не би било право да търсимъ у Петка Каравеловъ психични елементи на бунтаръ. Защото неговото духовно възмжжаване въ Русия съвпада съ известно пречупване въ настроенията на рускитѣ революционни срѣди. Въ възходъ е тамъ „народничеството“, което въ сжщностъ представя пасивно, а не бунтарско отричане срѣдновѣковния редъ на нѣщата въ стопанска, политическа и духовна Русия. Влиянието на Толстоя зема връхъ, душитѣ изпадатъ въ „смирение“, голѣмъ брой интелегентни се отдаватъ на най-обикновена, най-практическа просвѣтителна дейность срѣдъ тъмнитѣ народни маси. И ето при такива настроения почва руско-турската осво-

бодителна война (въ която като доброволецъ участвува дори голѣмиятъ народникъ — писателъ Всеволодъ Гаршинъ). А едвамъ тогава се откъсва и Петко Каравеловъ отъ настроенята въ Русия и се прехвърля въ България: явява се вице-губернаторъ въ Видинъ.

Така у Петко Каравеловъ можемъ да търсимъ „книжно“ разположение къмъ проститѣ и тъмни народни маси само като навѣй отъ народничеството, но не и като подчертано борческо лѣвичарство. Наистина, нѣмаме съ какво да докажемъ това: Петко Каравеловъ не е теоретикъ, той не обича перото (дори въ първата половина отъ държавничеството му въ България се сочатъ само нѣколко статии, като негови, и то диктувани. . .). Но презъ последнитѣ години отъ своето пребивание въ Русия той е въ славянофилски срѣди и е преподавателъ въ военна прогимназия. Прочее може съ положителностъ да се отрече у Петка Каравеловъ какво да било борческо лѣвичарство, което да е донесено отъ Русия. И значи, ще трѣбва да приемемъ, че Каравеловъ се е явилъ борецъ и лѣвичаръ на чисто българска почва и е съ напълно отърсени отъ руски прахъ обуца.

Така остава откритъ въпросътъ: кжде се криятъ заченкитѣ на оня „радикализъмъ“ у Петка Каравеловъ, съ който той почва своята политическа кариера въ учредителното народно събрание?

За обективния мислителъ не може да има два отговора при така поставения въпросъ. Психологично, Петко Каравеловъ е

чистъ типъ на практикъ. И като такъвъ е и съзнателно, и подсъзнателно строгъ реалистъ. Така неговото лѣвичарско борчество трѣбва да иде непосредно отъ българската действителностъ.

Но Петко Каравеловъ се явява въ България твърде отчужденъ отъ своя произходъ. А детскитѣ му впечатления, които биха могли да послужатъ сега, сж бедни: 14 годишенъ, той е въ гръцкия Еносъ, връща се въ Копривщица 15 годишенъ и прибързано се готви да върви на учение въ Русия, за кждето и заминава 16 годишенъ. Пъкъ дори да би ималъ Петко Каравеловъ ценни детски впечатления, тѣ не биха били въ полза на лѣвичарското му борчество сега, защото чорбаджийската Копривщица е могла да създава бунтари (като протестенъ напоръ срещу абсолютната властъ на чорбаджийтѣ), но тя не е могла да издига държавници за демократично строителство.

Така лѣвичарското борчество на Петко Каравеловъ трѣбва да обяснимъ съ непосреднитѣ негови проучвания на стопанскитѣ и правни отношения въ Видинската областъ, кждето той попада, като вице-губернаторъ, веднага следъ идването си въ България.

Никой другъ край отъ българскитѣ земи не можеше да заграби вниманието и да заплени впечатлителността на бждащия държавникъ тъй, както Видинската областъ по онова време. Презъ 50-тѣ години на миналото столѣтие — значи, само 25 години преди идването на Петко Каравелова въ Видинско

— цѣлата областъ (съ Кула, Бѣлоградчикъ и Ломъ) преживѣва едно кърваво и не съвсемъ безплодно народно вълнение срещу турското владичество. Ето една бѣгла историческа страница за хода на българското възраждане токуъ:

Киръ Манолъ Шишмановъ въ епохата на Пазвантоглу е предприемачъ на пощата. Синоветъ му Димитъръ и Ставри свършватъ търговска гимназия въ Темишваръ, а третиятъ му синъ Петраки Шишмановъ поема работата на баща си при Пазвантоглу и по-късно извършва епохално дѣло въ цѣлиятъ северозападенъ край. Той на свои срѣдства е открилъ въ Раковския мѣнастиръ „Св. Троица“ (Кулско) първото педагогическо училище въ България.

Егуменъ на мѣнастира билъ атинскиятъ възпитаникъ Данаилъ, българинъ. Запозналъ го киръ Манолъ съ сина си (Петраки), сприятелилъ така младитѣ люде и по-късно двамата приятели (1830 г.) извършили своето: събрали 32 синове на първенци отъ цѣлия видински санджакъ и ги изучили за народни учители. Отъ какво епохално значение е било това дѣло, показва обстоятелството, че когато следъ погрома на българското въстание въ Видинско (1850), българитѣ при сгода (1860 г.) се изселили въ Русия, то видинскитѣ торлаци се явили въ Херсонската губерния като първи просвѣтителни на по-старитѣ тамъ и обширни български колонии. И до днесъ въ Херсонска губерния нѣма думата „учителъ“ или „даскалъ“: просвѣтителътъ

тамъ се нарича „видинецъ“. 32-та възпитаници на Раковския мѣнастиръ сж създали много училища въ цѣлия видински санджакъ (спискътъ имъ стои въ архивата на Александъръ Екзархъ). И въпрѣки неуспѣха на българското възстание, цариградското правителство се е изплашило много отъ българскитѣ вълнения въ видинско: тукъ най-напредъ сж отстранени гръцкитѣ владици и попове и отъ тукъ почватъ особенитѣ за времето снизхождения на *Халифата* къмъ българитѣ. Врачанскиятъ първенецъ Димитракиевъ е назначенъ за каймакаминъ на цѣлиятъ северозападенъ край; водителтъ на българското възстание Петко (Мариновъ), Грамадченинътъ е нареченъ *паша* и носи султанска сабя, а редица още първенци по околитѣ на днешнитѣ видински и врачански окржзи сж отличени, като народни водители. Следъ време всичко това е било унищожено, разбира се: каймакаминътъ Димитракиевъ е билъ убитъ, а паша Петко Грамадненски е умрѣлъ на заточение въ Мала-Азия.

Нѣма съмнение, възродителниятъ ходъ въ Видинско е усилянъ отъ съседството съ Сърбия. Изъ нея идатъ книги, пѣсни и всичко онова, което се носи невидимо отъ една страна въ друга. Но и условията въ историческото минало сж по-други тукъ: областта е арена на Австротурскитѣ войни презъ 18 столѣтие. Страшната Видинска крепостъ е на два пжти превзета отъ австрийцитѣ и владѣна редъ години. Тѣзи непрекжсвани войни, последвани малко по-късно и отъ страшнитѣ опусто-

шения при Пазвантоглу, сж досущъ разредили населението. Ето презъ това време малки и голѣми турски дребейчета сж заграбили горитѣ, пасбищата и земитѣ на нѣкогашнитѣ села. Така сж възникнали обширни „чифлици“, нѣкои отъ които сж запазени и до наши дни. А щомъ е настѣпилъ миръ, останкитѣ отъ предишното население на областта (забѣгнали изъ планинитѣ, че дори задъ Дунава въ Ромъния) се прибрали въ селата си. Обаче тукъ тѣ скоро се видѣли ратаи на самозванни владетели бегове¹⁾. И тази ще да е сѣщинската побуда на Бѣлоградчишкото възстание. Людитѣ сж кипѣли отъ ненавистъ къмъ турчина, не само като къмъ политически владетель, но и като къмъ грабителъ на онаследенитѣ отъ бащи и дѣдниви, пасбища и гори. Така е обяснено положението въ тоя край и предъ самата висша турска власть. А тѣй като непосредственната сръбска граница е представлявала вече политическа опасностъ, Цариградското правителство е взело енергични мѣрки да създаде на населението известно икономическо доволство. Излѣзла заповѣдь до всички погранични бегове — владетели на чифлици (въ источнитѣ половици на Видинска, Кулска, и Бѣлоградчишка околии) да продадатъ въ опредѣленъ срокъ чифлицитѣ си на селенитѣ. Беговетѣ се опирали, срокътъ е билъ продължаванъ на нѣколко пѣти и най-после видинскиятъ паша е прибѣгналъ до известното

¹⁾ Вижъ книгата ми „Село Върбовчець“, София 1932 год.

въ Турция срѣдство: една заранъ видинчани осъмнали предъ небивало чудо, — срѣдъ пазаря били дигнати десетина бѣсилки и на тѣхъ висѣли най-упорититѣ бегове — владетели на обширни чифлици ...¹⁾

Така вице-губернаторътъ Петко Каравеловъ е заварилъ въ Видинската област две половини съ различна стопанска структура: западната — дребнособствена съ будно и твърде свободолюбиво население, а източната — чифликчийска (едро земевладение) съ сжщо доста будни, но бедстваващи села.

Петко Каравеловъ е възмжжалъ срѣдъ лѣвицата на руската интелигенция и познава основно икономическитѣ побуди на френската революция. При това той въплощава тогавашната руска гражданственностъ, а тя е подъ зодията на народничеството. Не е ли обяснимо, че като вице-губернаторъ Каравеловъ веднага ще да се е надъхалъ съ всичко онова, което му е откривала действителността въ Видинската областъ? Т. е. че той идейно е миналъ къмъ страната на нѣкогашната турска властъ, а именно: взелъ е присърдце болката на широкитѣ народни маси и си е начерталъ държавнически планъ: селенитѣ да притежаватъ земята, която работятъ?

Ето, прочее, действителната, а не книжна побуда на Петко Каравеловото лѣвичарство още въ учредителното Народно събрание. Правилно е да се допусне, че българ-

¹⁾ Споменитѣ за всичко това сж съвсемъ живи срѣдъ населението и до днесъ.

скитѣ владици и чорбаджии сѣщо не биха имали нищо противѣ турскитѣ чифлици да минатѣ въ владение на българитѣ. Нещастieto е, че нѣкои отѣ тѣзи чифлици, не сѣ били вечи „турски“ т. е. още преди освобождението забогатѣлитѣ български лихвари и търговци закупвали турскитѣ чифлици т. е. станали сѣ по свой редѣ „бегове“. И ето тѣзи нѣкои едри земевладѣлци сѣ се групирани вече въ оня общественѣ слой у насѣ, който нѣма интересѣ селенинтѣ (работникѣ на земитѣ) да се прихваща отѣ „демагогски“ идеи за заграбване на чифлицитѣ.

А не е ключътѣ на гражданското положение и само въ „чифлигарството“. Окаяно е състоянието и на оземленитѣ още отѣ турската властѣ села въ западната половина на областѣта. Нѣма пѣтни съобщения, цената на хранитѣ е ниска, селенинтѣ не може да види пари на рѣка и тича при лихваритѣ. А тѣзи отѣ памети време сѣ добри християни българи, все градски първенци, близки съ владиката (че дори и негови съдружници тукѣ тамѣ изѣ страната). При туй лихварската практика е останала, сѣкашѣ, отѣ царѣ Крумово време: пари се даватѣ само на „зеленица“ — нѣщо народоубийствено. Заемнитѣ пари се смѣтатѣ въ крини жито: длѣжникътѣ трѣбва срещу осемѣ крини да върне 10. Така ако годината е „слаба“, селенинтѣ не само плаща 25% лихва веднага следѣ жетва (значи, за 6 месеци време), но и възможното посѣжпване на храната (при случай на неплодородие) остава въ полза на лих-

варя. Така, доста е само една неплодородна година, за да се разори дребния собственикъ; той не може да плати старото си задължение, а наново се обвързва съ лихваря пакъ на „зеленица“ по новата сега висока цена на житото. Смѣтката е чудовищна. Преди шест месеци лихварьтъ е далъ на селенина 300 гроша за 500 ех. оки жито. Турилъ 20% лихва за шест месеци, та е пресмѣтналъ, че е купилъ отъ него 600 ех. оки жито за 300 гроша. Но дошла „гладна година“, цената на житото е двойно по-висока и селенинътъ сега трѣбва или да даде на лихваря пакъ 600 ех. оки, или ако човѣкътъ нѣма жито, лихварьтъ ще му „купи“ за следващата година на „зеленица“ жито за 720 гроша. Но тъй като сега заемътъ се прави за цѣла година, то и лихвата ще бѣде двойна — 4 крини за 10. Така за година и половина даденитѣ първоначално 300 гроша се отрояватъ. И естествено, за бедния селенинъ вече нѣма спасение: той ще си изтърве нивитѣ. Къмъ тѣзи две убийствени злини за земеделския стопанинъ се е добавила и трета не по-малко убийствена. Тя е била въ турската данъчна система, „юшуръ“ — десятъкъ въ натура. Свърши ли се жетва, вършитбата не може да се почне, докато не се вземе „номуне“ — т. е. докато не се измѣри качествено и количествено десятъкътъ, който ще трѣбва да плати всѣки домакинъ. А това е бавене: почватъ дъждоветѣ, та вършитбата (съ „дикани“) е пакостна: зърното не се рони. Разбира се, бавенето остава за смѣтка на най-беднитѣ стопанства:

„номуне“ се взема най-напредъ отъ нивитѣ на чорбаджиитѣ, та тѣ веднага почватъ вършитбата си... И все пакъ страшното зло отъ десятъка въ натура не е само бавното и лъжливо земане на „номуне“. Има и по-голъмо зло. Държавата ще продава събирането на данъка въ натура. „Юшурджии“ закупватъ на търгъ десятъка на цѣли околии. Селскитѣ стопани сж задължени сами да превозватъ опредѣления имъ десятъкъ въ града — споредъ както имъ се заповѣда отъ „юшурджиитѣ“. Но пжтни съобщения нѣма: всичко се превозва по издѣлбанитѣ междуселски пжтища. И ето, юшурджиитѣ се изхитрюватъ: чакатъ да падне тежка зима и тогава плъзватъ по селата, — искатъ или да имъ се превози десятъка въ града „веднага, че сега житото добило цена“ — или да имъ се плати той въ пари. Беднитѣ селски стопани тичатъ пакъ при лихваря! Защото и най-тежката лихва е за предпочитане предъ онова, което е превозъ на десятъка въ люта зима: колата може да „се строши и житото да стане „зиянъ“ или още по-страшно — „чифтътъ“ (впрегатниятъ добитѣкъ) може да се „прокара“ (простуди) и иди го дери на пролѣтъ...

Презъ септемврий 1879 год. отъ много видински села сж изпратени прошения до князь Батемберга, съ които се оплакватъ отъ високитѣ заплати на чиновницитѣ, отъ юшур, отъ борсовата игра съ рублата. Споредъ Изв. П. Плачковъ, тоя случай е отбелязалъ въ

своитѣ дневници покойниятъ Д-ръ К. Стоиловъ, както следва:

5 септемврий 1879 г. — ... „Отъ много села въ Видинския окръгъ се подадоха на княза прошения, съ които се оплакватъ отъ високитѣ заплати на чиновницитѣ, отъ данъцитѣ, десятъцитѣ, рублата и пр. Тѣй като не могатъ да пишатъ, простотията имъ показва, че сж научени отъ други. Тѣй за съжаление се развращава народа и се подкопава авторитета на всѣка власт“. (Ив. П. Плачковъ „Д-ръ К. Стоиловъ“, София, 1932 г., стр. 13).

Тѣзи „други“, които сж „научили“ селата да се оплакватъ, ще да сж, разбира се, Петко Каравеловъ и людитѣ му. Но дали тѣ сж развращавали селата или сж имъ подавали ржка за спасение, — остава да се прецени. За всѣки случай данъкътъ „юшуръ“ (десятъкъ въ натура) се отмѣни въ България по-късно при управлението на Д-ръ К. Стоиловъ. И това дѣло (отдавано на Ив. Ев. Гешевъ — фин. министъръ) се посрѣщна тогава отъ цѣлия народъ съ такова ликуване, че когато по-късно либералитѣ се опитаха да наложатъ наново убийственния юшуръ, селскитѣ маси се опълчиха на кървава борба — дадоха кръвопролитията въ Дуранъ-кулакъ и Тръстеникъ.

Така, за да се предприеме открито борба срещу срѣдновѣковнитѣ злини въ стопанския животъ на страната, трѣбвало е да се яви държавникъ, който да е обхванатъ отъ духа на новото време. И тука вече у Петка

Каравеловъ наистина има „книжностъ“. Но
тя е въ най-добрата смисълъ на думата. Не-
говата начетеностъ — и своенравния му жи-
вотъ презъ две десетилѣтия въ Москва — сж
го освободили отъ оня мухълъ на вѣковетъ,
който все още е обвивалъ гражданския духъ
въ Турция. И той е посрещналъ съ откритъ
умъ и съ борческа воля зова на българска-
та действителностъ.

III. „Демагогъ“.

Не може да има никакво съмнение, че Петко Каравеловъ е билъ молепсанъ отъ руското народничество при явяването си въ България. Презъ втората половина на 90-тѣ години отъ миналия вѣкъ споменитѣ за неговото вице-губернаторство въ Видинъ бѣха досущъ живи срѣдъ населението (отъ руско-турската война се бѣха изминали само две десетилѣтия). Но нѣма съмнение, че населението е имало и какво да запомни. Вице-губернаторътъ е успѣлъ да посети и най-затѣтитенитѣ кжтове на областта. При това той се е държалъ просто, пиялъ вода съ селскитѣ кратунки, сѣдалъ на земята край селскитѣ трапези и много обичалъ да беседва съ старцитѣ. Та това ли не е „демагогия“! Разбира се, Петко Каравеловъ надали е помислялъ това, че връзкитѣ, които си е създавалъ срѣдъ населението тукъ, ще го ползуватъ презъ цѣлия му животъ. Но не може да се отрече: първитѣ свои люде Петко Каравеловъ е създавалъ въ Видинската област още като вице-губернаторъ! Министъръ въ неговъ кабинетъ е видинскиятъ първенецъ Илия Цановъ. Главенъ неговъ секретаръ, като министъръ на финансиитѣ, е кулченинътъ Алекси Филиповъ; каравелистътъ Коста Арсениевъ, който най-смѣло се бори срещу Стамболова, е ломски гражданинъ. Трѣбва ли обаче да мислимъ,

че като е „коткалъ“ населението още като вице-губернаторъ въ Видинъ, Петко Каравеловъ е гонѣлъ по-далечна политическа спекулация?

За демагогия въ онѣзи години не може сериозно да се говори. Или може, но само за ония, които сж играели съ народното чувство на признателностъ къмъ руситѣ. А въ това сж се провинили люди еднакво и отъ дѣсно, и отъ лѣво. За щастие, между тѣхъ не е нито Петко Каравеловъ отъ лѣво, нито Д-ръ Стоиловъ отъ дѣсно.

Обвинението въ демагогия е подигнато още при учредителното народно събрание. И е хвърлено то изцѣло върху лѣвицата. А хората отъ нея не носятъ „идеитѣ“ на Петко Каравеловъ, („заучени“ божемъ въ Русия). Наистина, Ботевскиятъ духъ отъ онова време нѣкои наши мислители отдаватъ и днесъ още на руски социалъ-революционерски навѣи. Но дори да би било това вѣрно, лѣвичари въ учредителното народно събрание сж не люде отъ Ботевския лагеръ. Може ли да се обвини дѣдо Славейковъ, дѣдо Цанковъ, Марко Балабановъ, Д-ръ Молловъ, Д-ръ Странски, Хр. Стояновъ и пр., въ Ботевски духъ? А въ учредителното народно събрание не участвуватъ Стефанъ Стамболовъ, Захарий Стояновъ, Димитъръ Петковъ. Прочее, тамъ нѣма „Ботевски духъ“. Кои сж тогава демагозитѣ тамъ и има ли въобще такива?

Макаръ че Петко Каравеловъ още при вице-губернаторството си въ Видинъ е набелязълъ — съзнателно и несъзнателно—осно-

внитѣ положения на своето лѣвичарство (оземляване на чифлигаритѣ и премахване на зеленичарството), той все пакъ не би се хвърлил въ учредителното народно събрание въ лѣвичарско борчество, ако не би намѣрилъ тамъ лѣвичарско разположение поне въ по-значителна група народни представители. Защото човѣкътъ е, наистина, само строителъ и не вижда, какъ може да се чертаятъ предварителни планове („програми“) за управление: — държавата е живъ организъмъ, съ който трѣбва да се борави споредъ моментното нейно състояние¹⁾.

Прочее, Петко Каравеловъ е опортюнистъ. И борческото му лѣвичарство се дължи преди всичко на особената атмосфера, която той намира въ учредителното народно събрание: тукъ има лѣвичарско разположение не само въ нѣкоя отдѣлна група, а въ самото мнозинство.

Но защо и предъ кого „демагогствуватъ“ людитѣ отъ това мнозинство тукъ? Предъ княза ли, предъ руситѣ ли или предъ българскитѣ чорбаджии и владици? Поне да има стенографи, че да се демагогствува за предъ тѣхъ... (Държатъ се съкратени протоколи, съвсемъ съкратени). А и да биха се държали дословни дневници, кой ще ги чете? Грамотността въ страната е процентно досущъ слаба.

¹⁾ Когато по-късно Найчо Цановъ настоя на нѣколко пѣти да се изработи „програма“ на „Каравелистката партия“, Петко Каравеловъ отговаряше: „Изработете, щомъ искате! Но знайте: държава не се управлява съ програми“.

Очевидно, депутатитѣ отъ мнозинството въ учредителното народно събрание посрещатъ съ лѣвичарството си само зова на българската действителностъ. На лице трѣбва да сж „лѣвичарски“ искания — де по-силни, де по-слаби — въ цѣлата страна. Тѣ, тѣзи искания, трѣбва да сж плътъ и кръвъ на голѣма частъ отъ мѣстнитѣ народни водители въ всѣка околия. И Петко Каравеловъ, който обича тѣй много „да чете историята на френската революция“, се вижда срѣдъ това лѣвичарско мнозинство въ своя нива.

Най-раннитѣ обвинения въ демагогство, вземени срещу Петко Каравеловъ, сж две: 1) приспособявалъ се е къмъ низкия уровень на маситѣ („пиялъ вода отъ кратунка) и 2) той, който до вчера не е давалъ ни сантимъ за българскитѣ революционни борби, сега изведнѣжъ прегърналъ известниятъ „извѣянь“ Цеко воевода за свой адютантъ.

Драганъ Цанковъ—типъ на народенъ водител още отъ преди освобождението — е на държавническа висота, но не се свѣни, когато дотрѣбва да говори отъ безличната трибуна на махленскитѣ партизани. Може ли и трѣбва ли да се допусне психологично такова „демагогско“ низпадане и у Петка Каравеловъ?

Поставениятъ така въпросъ не прогиворечи на изложенитѣ до сега голѣми лични и държавнически качества на Петка Каравеловъ. Защото той е типъ на реалистъ. И ако срѣдата, въ която борави, е гражданствено „размжтена“, нему не остава много за изборъ:

ще прибѣгне и той до срѣдствата на Драганъ Цанковъ. За щастие, случаятъ не е такъвъ.

* * *

Споредъ школната наука у насъ, българското възраждане почва съ „Царственника“ на Отецъ Паисий¹⁾). Това не отговаря на исто-

1) По въпроса за началото на нашето възраждане Маринъ Дриновъ проявява пакъ творчески здравъ смисълъ. Той още преди освобождението (въ Браилското „Периодическо списание“) набелязва наченките на българското възраждане веднага следъ Кърджалийската епоха. Какво е национално възраждане? Даденъ народъ да се почувствува въ самитъ свои маси силенъ за борба въ името на своето културно и политическо самоопредѣляне. Инакъ, нима въ нашитъ народни маси националното съзнание се е изгубвало? Но тогава нашиятъ юнашки и исторически епосъ и нашитъ исторически легенди и предания какъво друго биха могли да значатъ? Та не дѣдитъ ни, а самитъ наши бащи по колибитъ изъ Стара планина сочеха намъ — днешнитъ граждани на Свободна България — по кои камъни на планината се е чертала границата на последното българско царство. Но винаги при по-траенъ миръ населението ни се е сгъстявало, създавало се е благоденствие, пониквали сж градове, процъвтывала е търговия и народътъ ни въ самитъ си маси се е възсепвалъ на борба. Така е било и въ началото на 18 столѣтие и въ началото на 19-то. Но и въ двата случая сж настѣпвали нови бедствия, които сж наново поваляли народа ни въ историческа немощъ. Следъ първото отблъсване на турцитъ при Виена, тѣ се отдаватъ на вътрешно организиране и къмъ края на 17-то столѣтие вече настѣпва известно сгъстяване на населението. Така въ началото на 18 столѣтие българитъ дигатъ глава срещу гърцизма. Обаче турцитъ наново биватъ съкрушени при Виена и почватъ пакъ вътрешната стратегична колонизация, съ масови (пакъ стратегични) потурчвания и

рическата правда. Дѣлото на Паисий е само единъ отъ по-голѣмитѣ блуждающи огньове презъ втората половина отъ тъмнитѣ вѣкове на робството. Издѣнкитѣ на действителната българска племенна пробуда се криятъ въ страшната кърджалийска епоха. Наполеоновитѣ войни записватъ враговетѣ на Турция (Русия и Австрия), та въ Балканския полуостровъ закипява производство и търговия. А животътъ тукъ е все още подъ знака на срѣд-

съ създаване на широкъ привилегированъ турски слой — „бератлиитѣ“. Българскитѣ маси се набѣкватъ въ планинитѣ, почва се нашироко хайдутството, това наново разрежда населението и пакъ настѣпва за народа ни историческата летаргия т. е. вътрешно безсилие за проява на какъвъ да било националенъ животъ. Трѣбва ли и бива ли да смѣтаме българската пробуда отъ началото на 18 столѣтие като изходна точка въобще на нашето възраждане? — А сѣщия ходъ на нѣщата имаме и при Отецъ Паисия. Презъ 18 столѣтие Турция вътрешно е най-после затвърдена: набѣканитѣ въ планинскигѣ пушинаци българи сж се превърнали въ скотовѣдци, комай всички хайдушки дружини сж заселили (по съгласие съ властѣта) свои привилегировани селища и е почналъ наново приливъ на население отъ планинитѣ къмъ полето. Ето това прави възможна Отецъ-Паисиевата история, т. е. има кой да я преписва и да я разнася. Но това би било начало на Българското възраждане само ако не бѣше последвала кърджалийската епоха, която наново хвърля народа ни — поне за единъ исторически моментъ — въ безсилие. И идва после пакъ възраждане, но вече не въ свръзка съ дѣлото на Паисий. Народътъ разполага съ толкова много източници за национално съзнание, че макаръ дѣлото на Отецъ Паисия да е съвсемъ заличено, борбитѣ противъ гърцизма почватъ сега комай едновременно въ най-различни наши области — Охридъ, Скопие, Видинъ.

новъковното своеволие. Тръбва да се създаде „сигурност на животъ и имотъ“. И Цариградското правителство се залавя на работа. Но веднага се дигатъ всички тъмни сили въ близкитъ и далечни провинции. Настъпва анархия — „кърджалийство“¹⁾. Въ градоветъ (където е търговията) турци и българи се *изравнятъ*: тѣ се въоръжаватъ отъ държавнитъ складове и държатъ за централното правителство. А вънъ отъ градоветъ разбойнишки и грабителски елементи („дере-бейовци“, което означава „господари по долищата“) организиратъ многочислени банди и нападатъ, обиратъ, опожаряватъ градове и голѣми поселища.

Ето при това състояние на безвластие заражда се изъ паланки и села организирано своеволие на по-първи люде. Създаватъ се въоръжени банди — първично, за да се защитаватъ отъ кърджалиитъ, а после — за да се натурятъ първенци на селата и да заграбятъ не само най-хубавитъ селски гори и пасбища, но и чрезъ редовни избивания на беззащитни семейници, да имъ обсебятъ по-хубавитъ ниви и ливади.

Така кърджалийството налага въ градоветъ изравняне и дори формално побратимяване между турци и българи²⁾, когато въ селата, които не сж чифлици, става нѣщо съв-

¹⁾ Учени турци вѣрватъ, че думата произлиза отъ „къръ джахили“, което означава „прости люде“ (буквално — „наивници, които живѣятъ вънъ отъ човѣшкитъ селища“).

²⁾ Вижъ моята книга „Нашиятъ народъ“, София, 1922 г.

семъ по-друго: тукъ пониква онова грабителско „чорбаджийство“, споменътъ за което потриса българските народни маси и до днесъ.

Кърджалийството продължава 20 години. И когато най-после Цариградското правителство взема връхъ, животътъ въ българските земи изеднѣжъ се чувствува коренно промѣненъ. Въ градоветъ търговията процѣвтява, като никога. А тя е въ ржцетъ предимно на българитъ. Пъкъ въ селата проговорватъ битовитъ традиции: почва саморазправа съ грабителскитъ чорбаджийски родове. Тѣй като тѣзи родове сж поникнали отъ вчера, та и сами сж гузни, почва се негласна „реставрация“. Селенитъ прибѣгватъ до помощта и на градскитъ първенци (българи и турци). Така почватъ да се мѣсятъ въ селскитъ разправи съ „грабителитъ-чорбаджии“ дори пашитъ. Има случаи на избѣсени чорбаджий — „изѣдници“. Така „раята“ се чувствува въ „нова ера“. И защото западна Европа е дълго непроеизводителна поради Наполеоновитъ войни, въ Турция настѣпва общо благоденствие.

Ето при това състояние се подхващатъ по-късно наново руско-турскитъ войни, та идатъ английскитъ въздействия върху Цариградското правителство (за реформи. Всичко това буди въ нашия народъ далечни надежди. А е несъмнено, че Турция не може да се реформира. Преди всичко, въ европейскитъ области на империята турцитъ сж малцинство и, ако се въведе дори относително равноправие между поданниците на империята, българитъ ще заграбятъ всичко. А при

туй турцитѣ сж вече изхабени отъ привилегированото си положение на владетели отъ вѣкове; тѣ сж лениви, разточителни и надменни.

Така избухва наново — и вече отъ особенъ характеръ — вражда между турци и българи. Русия ни защитава, и това се явява въ съзнанието на турцитѣ като прѣка причина за вѣчно злополучнитѣ за тѣхъ руско-турски войни. А българитѣ сж възгордени отъ руската поддръжка, отъ разтящето си благоденствие и отъ съзнанието, че турцитѣ сж некадърни въобще да благоустроятъ живота.

Ето причинитѣ, които първоначално (къмъ половината на миналото столѣтие) сж възпламенили наново романтичното българско хайдутство въ планинитѣ, а после сж осмислили и принципното революционерство (въ името на националното освобождение, но съ много общи точки: свобода на съвестта, на убежденията, на словото...).

Така постепенно иде време, когато състоянието на духоветѣ въ всички български области е романтично въ възходяща степенъ: „Турция ке падне“. И когато най-после, наистина, настѣпва великото събитие — и българскитѣ народни маси посрѣщатъ освободителитѣ руси, — опиянението е такова, каквото не се е помнило и каквото, наистина, не е бивало въ историята на народа ни.

Прочее, срѣдъ такава опияняща вълна отъ всенароденъ унесъ се е видѣлъ въ Видинъ копривщенецътъ Петко Каравеловъ, който е напусналъ родината си нѣкога като абад-

жийски чиракъ. Той презъ 19 години въ Москва е книги челъ и си е блъскалъ главата върху свѣтовни проблеми. Не е ли пресушилъ Каравеловъ душата си т. е. способенъ ли е все още той да се приобщи къмъ чудното вдетияване на народнитъ маси въ родината му?

Смѣта се за неоспоримо: колкото е по-обдаренъ човѣкъ, толкова е той дълбоко въ душата си непоправимо дете — наивно, любвеобилно и игриво...

Петко Каравеловъ въ Видинъ не е можалъ да запази студеното достолепие, на което го е задължавала вице-губернаторската униформа: той е потъналъ въ опиянението на народнитъ маси. А и самитъ бедни български селени, които отъ начало не сж довърявали на очитъ си, че „генералътъ“ е българинъ, като го видѣли такъвъ любвеобиленъ досущъ сж се разтопили предъ него: открили сж му и душа, и сърдце. Петко Каравеловъ — историкъ и географъ — веднага е проучилъ всичко изъ прѣснитъ още преживѣлици отъ Бѣлоградчишкото възстание. Запозналъ е живитъ дейци или синовецъ на такива. А е намѣрилъ и най-романтичния човѣкъ въ цѣлия окръгъ капитанъ Кръстю войвода¹⁾. Довелъ го е за

¹⁾ Роденъ 1827 г. въ с. Малък турчинъ, сега Царь Шишманово, значително селище въ Кулско. Още 18 годишенъ, макаръ и жененъ вече, поелъ гората, за да обуздава вилнюещитъ турци. Въ Бѣлоградчишкото възстание той е началникъ на отряда, който се опитва да превземе Ломъ. Не се ползува отъ турската амнистия и пакъ броди съ четата си изъ горитъ. Въ 1860 г. неговитъ съселени „бѣгатъ“ въ Русия. Отива

моментъ въ Видинъ, водилъ го е подъ ржка въ губернското управление, а после е внушилъ на селото му да го избератъ за кметъ.

Може смѣло да се допусне, че Петко Каравеловъ е прислѣзълъ до тъмнитѣ редове на народнитѣ маси въ Видинско *досуцъ народнически*. Въ „Дневниците на първото обикн. народно събрание“ езикътъ на Петка Каравеловъ има характерни особености на видинския диалектъ. Отъ всички наши говори, само въ Видинско думата *сега* се произнася „сѣга“. Така я употребява и Каравеловъ (стр. 35 отъ споменатитѣ дневници).

Трѣбва да допуснемъ, че у Петка Каравеловъ сж се възсепнали всички спомени отъ детинството: сѣдането по турски на земята, яденето безъ вилица, пиенето по балканскитѣ извори вода съ кратунка и пр. А щомъ еднѣжъ си е позволилъ такова вдетиняване комай изъ цѣлата „губерния“, той и по-късно, когато идвалъ тукъ вече по изборни агитации е вършилъ сегисъ-тогисъ пакъ сжщото, макаръ че това не е било сгодно при агитации. (Министръ-председателъ на България да се приравня съ последния ратай — не, това не би издържалъ дори нашия разочарованъ отъ

и семейството на Кръстя. Така и самъ буйниятъ „капитанинъ“ се присъединява къмъ челядта си въ Русия. Но скоро се връща, заедно съ всички, та пакъ поема гората. Капитанъ Кръстю участвува и въ Панайотъ Хитовата дружина при войната на сърби и черногорци срещу Турция. Участвува и въ Руско-турската война. Умира като кметъ въ родното си село презъ 1879 г. — значи само следъ една година отъ „приятелството“ си съ вице-губернатора.

сждбата си народъ. И ако другъ би си позволилъ това, то присмѣхулниятъ духъ на българина веднага би му залепилъ нѣкой прекоръ. А Петко Каравеловъ бѣше дълги години боготворенъ отъ маситѣ въ тоя край)!

Ето такъвъ е произходътъ на легендата, за, че Петко Каравеловъ пиялъ по селата „вода съ кратунка — отъ демагогия“.

А обстоятелството, че той съ появяването си още въ София е спечелилъ особената обичъ на много популярния тогава въ Софийско и Кюстендилско Цеко войвода, — това обстоятелство сжщо трѣбва да се отдаде на скритото дълбоко въ голѣмия човѣкъ наивно дете. Въ сжщностъ историята е само едно повторение на оная съ Капитанъ Кръстю войвода въ Видинско. Петко Каравеловъ проявява детска слабостъ къмъ войводитѣ-въплотители на самородното борческо въ народа презъ робскитѣ вѣкове. И тѣ се чувствуватъ подкупени, защото цената на войводитѣ е вече относителна! Около Каравелова сега е Стамболовъ — „замѣстникътъ на Левски“. А съ него сж и всички други оцелѣли въ борбата „апостоли“. Какво значение може да има вече единъ Цеко войвода¹⁾).

Демагогството предполага *лъжа и изкористване*. Лъжата е чужда за натурата на

¹⁾ Впрочемъ, и самитѣ обвинители на Каравелова въ демагогия сж се подигравали съ Дѣдо Цеко Войвода. Споредъ Иречека, тѣ сж лепили плакати по дърветата: „който иска да стане министръ, нека се яви у Каравелова (посочена е кжщата) или у неговия адютантъ Дѣдо Цеко и неговитѣ магарета“... („Български дневникъ“, година 1879, стр. 56).

Петка Каравеловъ. Като вице-губернаторъ при руската окупация, нему се е признало правото на адвокатъ. И когато по-късно голѣмиятъ държавникъ потърсилъ чрезъ това занятие да добие издържка, отчаялъ се е още отъ първото дѣло. Ето какъ е предадена случката въ „Спомени за Петка Каравеловъ“ отъ Д. Л. (в. „Знаме, 6.II.1933 г.). Когато се върналъ отъ сжда, Каравеловъ захвърлилъ нѣкакви книжа и казалъ:

— Това ще ми бжде първото и последно явяване като адвокатъ въ сжда. Това не е работа за мене. Не желая да си кривя съвѣстѣта.

Разпитали го, какво има. Той продължилъ:

— Дветѣ съседни села Х. и У., чиито имоти се дѣлятъ отъ една рѣкичка, хвърлили едни на други око да взематъ по-хубавитѣ мѣста отъ тѣхнитѣ мери и почнали препирни и сждѣ. Отидохъ на самото мѣсто, направихъ скица и видѣхъ, че рѣкичката е много добра граница за дветѣ села и не трѣбва нито едното, нито другото да я прескачатъ, за да заграбватъ чужди мери.

Явявамъ се въ сжда, като защитникъ на едното село. Насреща ми Грековъ — защитникъ на другото село. Започна той да го усуква, да извърта истината и да изкарва селото, което защитава, че имало право да мине на другата страна на рѣката и да си вземе най-хубавата частъ отъ мерата на другото село.

Слушахъ, слушахъ и загубихъ търпение.

А бе, господа сждии... викнахъ. Азъ бѣхъ на самото мѣсто, направихъ му една скица и по чиста съвѣсть ви казвамъ: нито

едното село е право, нито другото, а и двете лъжатъ и искатъ да заграбватъ чужди мери. Тамъ има рѣка. Тя ги дѣли. Дѣли и тѣхнитѣ мери. Затоа, нито едното село трѣбва да прескача рѣката и заграбва отъ мерата на срещната страна, нито другото бива да върши сжщото. Всичкитѣ се смѣха, но пакъ се съгласиха.

Човѣкъ съ такава детска правдивостъ не е кадърень за демагогия, дори и когато би се опиталъ да я прояви. Ето случай:

Еднажъ Петко Каравеловъ, като министръ-председателъ, посетилъ Бургасъ. Той слѣзълъ въ дома на първенеца Иови Воденчаровъ, голѣмъ политикъ — по късно цанковистъ. Потръгнали (по старъ турски обичай) еснафскитѣ представители на „поклонение и поплакъ“. Каравеловъ ги изслушвалъ въ присѣтствието на своитѣ първи люде и вземалъ въ кжсъ хартия бележки отъ оплакванията. А когато всичко това се свършило, той заговорилъ съ своитѣ люде за политика. После завилъ хартижката съ бележкитѣ и съ нея почналъ да си чисти ушитѣ. Иови Воденчаровъ извикалъ: „Г-нъ министре, вие ще изхабите бележкитѣ, които взехте за оплакванията на еснафитѣ!“ Каравеловъ свилъ нервно хартишката на топка и я хвърлилъ задъ вратата. После отсѣкълъ:

— Министръ-председателътъ не е турски паша, че да му се поднасятъ оплаквания за врѣло-некипѣло. Има сега народно събрание, т. е. депутати, които сждятъ и насъ, министритѣ. Оплакванията трѣбва да се отправятъ

жъмъ тѣхъ. А вашитѣ еснафи азъ изслушахъ — и ужъ вземахъ бележки — така, само за да ги зачета.

Това все още може да се нарече демагогия, нали? Но, е ли случаятъ такъвъ — като се иматъ предвидъ тогавашнитѣ нрави и тогавашната гражданска наивностъ?

А ето и по-внушителенъ случай на демагогия. Следъ преврата на князь Батемберга презъ 1881 год., Каравеловъ избѣгва въ Източна Румелия и веднага бива избранъ за кметъ въ Пловдивъ. Цѣлата интелигенция е и тука съ либералитѣ и противъ консерваторския превратъ на Батемберга. Така агитациитѣ за борбата, която Каравеловъ води срещу князь Батемберга, се ширятъ далече въ областта. И колчимъ идатъ селени въ Пловдивъ за какво да било, искатъ да видятъ „съ очитѣ си“ тоя чуденъ Петко Каравеловъ. А сж се набрали младежи около него, та тѣ току мъкнатъ групи селени у квартирата на Каравелова. По тоя случай Д-ръ Гатевъ, който е билъ тогава между младежитѣ около Каравеловъ, разказва:

— Каравеловъ ни поржча еднѣжъ: когато ще водимъ любопитни групи селени при него, да го предупредимъ по-рано, че да се приготи. И ние го предупреждавахме, та той се пригатвяше. Селенитѣ го заварваха преобразенъ въ работникъ: облѣченъ въ шаечени дрехи, копае въ градината си...

Очевидно, демагогия! Но защо се върши тя?

Народнитѣ маси сж въ недоумѣние предѣ извършения отъ князь Батемберга превратъ. Срещу него се борятъ народнитѣ люде въ България дѣдо Славейковъ, Драганъ Цанковъ и ето тоя Петко Каравеловъ, който билъ поученъ отъ другитѣ. Каква е тази борба, защо е?

Ето трѣбва да се разсѣе това недоумѣние въ народнитѣ маси! Тѣ трѣбва да разбератъ, че борбата е между сиромашкитѣ народни маси и чорбаджиитѣ. Затова селенитѣ трѣбва да видятъ съ очитѣ си, че и учениятъ Каравеловъ — да, че и той е наредъ съ сиромаситѣ, е тѣхна плътъ и кръвъ. А това е потрѣбно, за да се надѣхатъ народнитѣ маси съ вѣра въ успѣха на водената борба.

Прочее, задачата е не да се измамятъ народнитѣ маси, а да се надѣхатъ тѣ на борба. Измѣнилъ ли е Петко Каравеловъ на тази борба до края на живота си? Използувалъ ли е простотията на народнитѣ маси за незаслужено възвеличаване?

Ето една илюстрация. Каравеловъ — министъръ на финансиитѣ — узнава за парични нередовности въ Садовското земледѣлско училище, (което е и стопанство). Министърътъ си купува една вечеръ билетъ II класа въ желѣзницата и на утрото се изтърсва въ Садово. Слугата не го пуща въ училището: „людетѣ още спатъ“. Министърътъ чака вѣнъ. Най-после слугата му вика: „хайде, директорътъ те чака“. Министърътъ влиза при директора. Тоя дълго не дига очи: работи човѣкътъ. И най-после запитва: „какво има“. Едвамъ сега министърътъ — въ дрехи отъ сивъ български

шаекъ и съ мека широкопола шапка—обаждат на директора, който е и защо е дошелъ. Та това ли не е демагогия? Министрътъ отива лично на ревизия, облѣченъ е въ шаечено палтенце, купува си билетъ, не се обаждат кой е... А после, всичко това се разказва въ цѣлъ народъ, като една отъ най-чуднитѣ истории въ свѣта! — Да, това е демагогия! Но — за нашитѣ дни сега. А за онова време то рисува само известната беззаветностъ, съ която либералитѣ сж развѣвали своето знаме срѣдъ народнитѣ маси и съ която сж служили на държавата.

Демагогътъ лъже съ целъ да изкористи. Петко Каравеловъ, който личи, че е некадъренъ, въобщо, на лъжа, никога не ще е помислювалъ да изкористи когото и да било, за каквото и да е. Той е държавникъ тъкмо презъ годинитѣ, когато турцитѣ се изселватъ. Има разбойничество въ страната и, въобщо, законността не е затвърдена, та става лудо прехвърляне на недвижими имоти. Увлекли сж се въ това тогава и най-голѣмитѣ люде—еднакво и въ княжеството, и въ Източна Румелия. Могло е и за най-малкото ходатайство да се получи нѣкоя нива, нѣкоя ливада. Каравеловъ остана и до края на живота си чистъ и хубавъ, като бедний Лазаръ.

Нѣма съмнение: демагогството може да бжде и чистосърдечно. Наивенъ агитаторъ проповѣдва неприложимости, но които залъгватъ тълпитѣ. Това се срѣща тъй често днесъ у насъ! Но въ такова демагогство Каравеловъ не е обвиняванъ — за щастие!

IV. ВЪЗХОДЪ.

Селото Арабаджиево (сега преименувано на Коларово) въ Старо-Загорско е било центъръ на революционното движение въ оня край. Веднага следъ освобождението революционниятъ комитетъ въ селото измърва цѣлия чифликъ на бега, разпредѣля го на кжсове, споредъ стопанствата въ селото, и всички теглятъ жребий, та всѣки (включително и членоветъ на комитета) зема само оня кжсъ земя, който му се е падналъ.

Ето така се разбира извоюваната свобода въ българскитъ села! И такива хора на правдата и братството сж членоветъ на революционнитъ комитети, въобще, въ страната.

Не е обаче така даже съ най-виднитъ хора отъ противницитъ на революционното движение. Тѣ не сж „предатели“, не сж „турски мекерета“, — не! Наопаки, въ критическия моментъ не единъ и отъ тѣхъ ми-наха презъ турскитъ затвори, а нѣкои даже „омазаха въжето“. Но въ душата си тѣ не чувствуваха „комитаджилъка“, като борба за извоюване господарско право и за ратаитѣ, не!

И затова веднага следъ освобождението първитъ люде отъ тѣзи „благомислящи“ слоеве сж потърсили да заематъ господарско положение, че да използватъ историческия моментъ, за да накупятъ ефтино (или даже да заграбятъ по благовиденъ начинъ) владѣни

отъ турцитѣ гори, пасбища, чифлици. Въ това сж се увлѣкли и такива фигури срѣдъ най-авторитетнитѣ личности отъ преднитѣ български слоеве, каквито сж Йоакимъ Груевъ и Кесяковъ (въ Пловдивъ). Тѣ сж ходатайствували предъ военния сждъ за освобождаването на двама Карловски звѣрове (Хаджи Шабанъ и другаря му, които сж запалили града и клали българитѣ), само за да имъ купятъ по-евтино чифлицитѣ („Български дневникъ“ на К. Иречекъ, т. II, стр. 252).

Така презъ оня исторически моментъ въ българското обществено съзнание нѣма „златна срѣдина“: или сте за вдетиненитѣ отъ радостъ широки народни слоеве, които чакатъ сега „да потече медъ и масло“, или търсите да монополизирате нѣкакъ патриотизма за себе си и съ всички срѣдства се домогвате да заемете вчерашното господствуваще положение на туренитѣ сега подъ кракъ турски богове...

Чудно ли е, че при такова обществено настроение веднага двата лагера се хващатъ гуша за гуша?

Петко Каравеловъ би билъ пакъ такъвъ, какъвто го виждаме въ Учредителното Народ. Събрание, ако той бѣше назначенъ вице губернаторъ не въ Видинъ, а напр. въ турцизираната Варна. Защото народнитѣ възторзи и упования сж личали и въ последното българско селце. Но щастливото съвпадение, че Каравеловъ бива изпратенъ въ Видинъ, има резултатно значение за голѣмия замахъ, съ който той се явява на политическата арена, като рефор-

маторъ. Не само тогава, но даже и днесъ Видинската областъ представя действително едно великолепно училище за живо (не книжно) политическо възпитание на общественници. Благодарение на патриотичнитѣ навѣи отъ Сърбия, а сжщо и на важнитѣ придобивки (макаръ и само за западната половина на областта) отъ голѣмото българско възстание презъ 1850 г., населението тукъ още отъ тогава е много оживено: — възприемчиво е въ всѣко отношение и гражданствено е много смѣло. А Петко Каравеловъ, който се е отдѣлил отъ българската действителностъ още не възмжжалъ и е преживѣлъ комай половината отъ живота си въ далечния руски северъ, не е могълъ да мисли, че това, което е заварилъ въ Видинско, не е така въ всички български земи.

И затова той се явява въ Учредителното Народно Събрание съ надѣхаността на единъ *народенъ пратеникъ*, а не просто като единъ ученъ българинъ, когото московскитѣ славянофили сж препоръчали на руското военно командване въ България. Смѣло може да се твърди, че само съ тоя психологически елементъ трѣбва да се обясни успѣхътъ на Петка Каравеловъ още презъ първитѣ дни въ Учредителното Народно Събрание.

До днесъ единственитѣ по пълни книги за строителството у насъ следъ освобождението сж двата тома на Симеонъ Радевъ „Строителитѣ на съвременна България“. За жалость, нѣкогашната журналистическа професия на днешния дипломатъ по кариера

е ударила силенъ печатъ върху инакъ обширния му исторически трудъ: бързотия, повърхностностъ, ефектни обобщения, немарене къмъ истината и липса, въобще, на кабинетно безпристрастие. Ето какъ очертава Симеонъ Радевъ появата на Петка Каравеловъ, като политикъ:

„Истината е, че Каравеловъ застана веднага на чело на либералитѣ, защото единственъ между тѣхъ той бѣше юристъ, бѣ посветенъ въ общественитѣ науки и имаше европейско образование. Въ редоветѣ на „старитѣ“ фигурираха мнозина водители съ солидна култура: Балабановъ, Стоиловъ, Грековъ бѣха все хора излѣзли изъ университетитѣ, владеещи чужди езици, запознати съ управлението на европейскитѣ държави, дето бѣха се учили. Безъ Каравелова, младитѣ оставаха само съ П. Р. Славейковъ и Др. Цанковъ — и двамата надарени съ силенъ и практиченъ умъ, знаещи добре народния животъ, но лишени отъ висока наука, и на първо време боязливи предъ ученитѣ хора и предъ тѣхната фразеология. (С. Радевъ „Строители на Съвременна България“, т. I, стр. 35).

Наистина, Петко Каравеловъ е набралъ толкова много знания и борави съ тѣхъ тъй свободно, че споредъ нуждата може да се даде за юристъ, икономистъ, финансистъ, историкъ, географъ и капацитетъ по държавни науки. Обаче той нѣма „европейско образование“: само се ползува съ първитѣ европейски езици, безъ да говори нито единъ. После Петко Каравеловъ не е теоретикъ и зе-

ма думата много рѣдко въ пленума на събра-
нието. Тукъ срещу „ученитѣ“ излизатъ като
оратори П. Р. Славейковъ, Драганъ Цан-
ковъ, Марко Балабановъ, д-ръ Странски, д-ръ
Помяновъ, д-ръ Молловъ. А най-важното е,
че Драганъ Цанковъ още въ началото никакъ
не благоговѣе предъ Петка Каравеловъ, нао-
паки, интригува срещу него, злопоставя го
предъ князь Батемберга, а по едно време
даже издига Ст. Стамболова срещу него за
кандидатъ — председателъ на камарата.

А все пакъ въ края на крайщата Дра-
ганъ Цанковъ бива засѣненъ: — за държав-
никъ и водителъ на либералитѣ се затвър-
дява Петко Каравеловъ. Тоя успѣхъ се дължи
преди всичко на внушителната надъханостъ,
съ която посленниятъ се явява въ Учреди-
телното Народно Събрание не като „вице-
губернаторъ“ отъ Видинъ, нито като предсе-
дателъ на губерньския съветъ въ Търново (за
какъвто е премѣстенъ тукъ при откриването
на Учредителното Народно събрание), а като
*голямъ познавачъ на народнитѣ нужди и же-
лания въобще.*

Нѣма съмнение, надъханостъта е само
двигателъ (динамика) на духовната мощъ.
Сжщественни сж наличнитѣ съзнателни и
подсъзнателни творчески сили, съ каквито
Каравеловъ действително разполага въ та-
кава степенъ, че нѣма тогава равенъ на себе
си. Ето какво разказва д-ръ Молловъ за въз-
хода на Петко Каравеловъ въ Учредителното
Народно Събрание:

„Всѣка вечеръ ние се събирахме при Каравелова, за да опредѣлимъ поведението си за утрешния день, Първата ни работа бѣ да разгърнемъ Белгийската Конституция и нейнитѣ коментарии, за да направимъ справки върху материята, която бѣ на дневенъ редъ. Сетне посочваше се ролята на тия, които щѣха да взематъ думата въ събранието. Каравеловъ развиваше тезата, която либералната партия щѣше да поддържа. Неговитѣ възгледи се възприемаха веднага отъ насъ. Той бѣ наистина най-просвѣтенъ отъ всички насъ по държавнитѣ въпроси и по конституционната теория. (С. Радевъ „Строители на съвременна България“, т. I, стр. 72—73).

Да, за възхода на величина като Петка Каравеловъ сжщественни сж наличнитѣ съзнателни и подсъзнателни творчески сили. Но не е малко значението и на моментната *на-дъханостъ*. Тя прави вожда готовъ на ударъ, а ударътъ — твърдъ, победенъ.

Ето какви сж първитѣ „програмни“ стъпки на Петка Каравеловъ, като бждащъ реформаторъ. Въ проекта за Българска конституция чл. 63 гласи: „Правото на собственост и на владение сж неприкосновени“. Народниятъ представител Грековъ (юристъ) предлага горнето да се изрази така: „Собствеността и правото за владение сж неприкосновени“. И обяснява: „собственостъ не е нищо друго, освенъ правото на собственостъ“. Но и веднага добавя:

„Има днесъ много земи, върху които никой нѣма право на собственостъ, а се на-

миратъ въ просто владение; това владение е законно и трѣбва да се защитава. Тѣзи земи сж такива, които принадлежатъ на правителството, но които се владѣятъ отъ частни хора. Това владение трѣбва да се защитава“.

Грековъ е адвокатъ. И като такъвъ, той е вече въ хода на трескавитѣ имуществени прехвърляния въ онова „мжтно време“. А Петко Каравеловъ не адвокатствува. Но ето какъ изчерпателно познава той въпроса и какъвъ ударъ нанася на консервативния лидеръ:

„Петко Каравеловъ“: Султанътъ въ година 1859 се отказа отъ своето върховно право на собственостъ, щомъ турското правителство хвана да дава тапии. Азъ мога да призная, като bona fide possessor, само общинитѣ, (к. н.) а не чуждитѣ елементи, които нѣматъ никакво право на тѣхнитѣ владения. Има много хора, които сж завладѣли имущества чужди, или на частни хора, или общински, или казионни по законнимъ образомъ и за това не трѣбва да санкционираме такъво владение. („Дневници на първото Учредително Народно Събрание въ Търново“, стр. 154).

Тежкиятъ смисълъ на тази кжсичка реплика е: тапиитѣ за владение на недвижими собствениности въ Турция, които почнаха да се издаватъ отъ 1859 год., сж незаконни, защото отричатъ на султана върховното право на собственостъ — право пазено презъ всичкитѣ вѣкове на турското владичество. Но самиятъ фактъ, че тапии се издаватъ въ Тур-

ция отъ 1859 год. сочи, какво султанътъ се е отказалъ отъ това свое върховно право. Остава сега ние, българитѣ, да признаемъ ли за правилно това отказване на султана? Азъ, Петко Каравеловъ, ви препоръчвамъ, да го не признаемъ, а едновременно да възприемемъ, че освенъ султана въ Турция има още едно юридическо лице, което е *bona fide possessor*, а то е общината (комуната). И защото въ действителностъ работитѣ въ Турция (*resp.* въ освободената България) не стоятъ така (тукъ има много хора, които сж завладѣли чужди имоти, притежавани отъ други хора, или имоти които сж собственостъ на общинитѣ или на държавата), то азъ, Петко Каравеловъ, не съмъ съгласенъ да санкционираме такива владения!

Или чисто и просто:

— Слушай ти тамъ, г-нь лидере на консерваторитѣ, който, наредъ съ всички стоящи задъ тебъ, само това мислишъ, какъ да заграбишъ чифлицитѣ на беговетѣ! Ти трѣбва да знаешъ: щомъ взема властта азъ, Петко Каравеловъ, ще унищожа всичкитѣ ви сдѣлки и ще възвърна недвижимитѣ имоти на законнитѣ имъ владетели — общинитѣ. А какъ общинаритѣ после ще разпредѣлятъ тѣзи имоти помежду си — това ще обмислимъ своевременно.

Грековъ — добъръ ораторъ и голѣмъ адвокатъ — е жестоко засегнатъ. И прибѣгва до казуистиката, присжща на люде отъ неговата професия. Той говори съ ориенталски политесъ:

— „Думитъ на Каравелова подкрепятъ мое-
то мнение. Азъ искамъ до като се промѣнятъ
тия привременни владения, да се защищаватъ
тѣ отъ закона; въ тѣзи случаи владението е
праведно, но нѣма още право на собствен-
ностъ“ ... (Сжщата страница).

Каравеловъ, навѣрно, мърмори: „нѣма
още, но ще го добие, а?“ И скача:

— „Гдето нѣма окончателни юридиче-
ски документи,— отсича той;—тамъ не трѣбва
да има и законна защита на чуждитъ еле-
менти, които сж влѣзли въ общинитъ селски
и сж хвалили тѣхнитъ владения“ (сжщата
страница).

И Народното събрание отхвърля пред-
ложението на Грекова. Това е, наистина, чуд-
но. Защото позицията на Каравелова озна-
чава: не купувайте никакви турски чифлици,
гори, пасбища и др., защото ще ви ги отнема,
за да ги дамъ на народа! И камарата, бол-
шинството се присъединява къмъ тази рево-
люционна закана на безсребреника Караве-
ловъ. Не е ли странно това? Нима всички ли-
берали — заедно съ Марко Балабановци и
Помяновци — сж все тъй безсребрени души?

Загадката е въ Петка Каравеловъ. Съ всѣ-
ки новъ день тоя човѣкъ се разкрива предъ
своитъ хора като духовна мощъ всестранна
и всепобедна. Това ще да става въ частнитъ
събрания на мнозинството (либералитѣ). Но
то личи и въ заседанията на пленума. Трѣбва
да се предполага че Петко Каравеловъ е
дошелъ въ Търново (за Учредителното На-
родно събрание) съ цѣлъ керванъ библиотека.

Или че наистина разполага съ паметъ, която поразява. Ето той слага, съвсемъ неочаквано, своя тежъкъ плесникъ даже върху най блѣскавия лидеръ на дѣсницата — д-ръ К. Стоиловъ. И то по единъ, нагледъ, незначителенъ случай. Говори се (стр. 118 отъ Дневниците на Учред. Нар. Събрание), какъвъ да бжде българскиятъ трикулйоръ. Въпросътъ се подига отъ стария Н. Михайловски. И д-ръ Стоиловъ проявява пакъ своето достолепие на човѣкъ съ европейско образование. (Свършилъ е Робертъ колежъ въ Цариградъ, после право въ Хайделбергъ, живѣлъ е въ Парижъ и въ Прага, владѣе четири — петъ европейски езици, освенъ старогръцкия и латински, голѣмъ ораторъ е и минава за най-знаещиятъ въ лагера на консерваторитѣ). Споредъ него въпросътъ за националния трикулйоръ е специаленъ, та предлага „да се помолятъ нашитѣ историци и археолози, да дадатъ пояснение върхъ тоя предметъ“. Но Петко Каравеловъ го шибва съкрушително. „Трикулйоръ, започва той; е ново нѣщо и нѣма историческо значение. Той е въведенъ за пръвъ пжтъ въ Франция въ време на първата революция“. Дреболия, нали? Но тя би правила впечатление между знаещитѣ даже отъ наши дни, та можемъ да си представимъ, какъвъ ореолъ си е създавалъ Петко Каравеловъ съ тази неизчерпаема разностраностъ на знанията си и съ чудната навременностъ на своята паметъ. Ето защо думата му не е могла да става на две между либералитѣ, даже когато е трѣбвало всички тѣ да си забранятъ съблазънъта отъ

заграбване на бейските чифлици, гори и пасбища.

Наложилъ се така на болшинството съ своята наистина изключителна даровитостъ, Петко Каравеловъ не закъснява да засѣдни и представителитѣ на черковната властъ (владици и синодъ). Разбира се, той прави това съ практическа целъ, — никакъ не отъ бунтарски побуждения. При разглеждане проекта за българската конституция, избухватъ оживени дебати по чл. 74, който гласи:

„Печатътъ е свободенъ, но който злоупотрѣби тая свобода, ще отговаря споредъ особенъ за това законъ“. (Стр. 166 отъ „Дневници на Учред. Нар. събрание“).

Пръвъ взема думата д-ръ Странски. „Отъ всичко прието до сега въ нашата конституция, — говори той; — се вижда, че въ нея ще вѣе духъ не консервативенъ, но либераленъ“. И предлага следната редакция:

„Печатътъ е свободенъ; никаква цензура не се допуска, сѣщо и никакъвъ залогъ не се иска отъ писателитѣ, издателитѣ и печатаритѣ. Когато писателятъ е познатъ и живѣе въ княжеството, издателятъ, печатарятъ и раздавачътъ нѣма да се преследватъ“.

Събранието отхвърля редакцията въ проекта и приема предложената отъ д-ръ Странски. Тогава митрополитъ Мелетий предлага да се постави следъ чл. 74 новъ, който да гласи:

„Сочинения отъ духовно и догматическо содержание, Св. Писание и Богослужебнитѣ книги само съ предварително удобре-

ние на Св. Синодъ могатъ да се печататъ и разпростиратъ“. Митрополитътъ е направилъ предложението си писмено и то е подписано отъ десетина владици. Ето, край това предложение избухватъ шумни дебати. Либералитѣ сж съгласни черковнитѣ книги и учебниците по Законъ Божий да се прегледватъ отъ Св. Синодъ, но за израза, „съчинения отъ догматическо съдържание“ — намиратъ, че крие рогата на дявола. Каравеловъ веднага взема думата и отсича:

„Азъ зная, че много може да се говори противъ цензурата и нищо не може да се каже за нейната полезность“.

Но митрополитъ Григорий затисва Каравелова о стената: пита го, може ли той да покаже нѣкои руски съчинения отъ догматическо съдържание, печатани безъ волята на Св. Синодъ?

Правилно би било, да му се отговори: въ Русия има ли конституция? Но хитриятъ митрополитъ знае какво прави. Петко Каравеловъ е председателъ на губерньския съветъ въ Търново по препоръка на московскитѣ славянофили, които не сж за всѣки случай, конституционалисти. Прочие, всички очакватъ, Каравеловъ да бжде „изложенъ“. Но той не се поколебава. Наистина, отговаря съ кабинетенъ тонъ, но все пакъ е противъ цензурата въобще:

П. Каравеловъ. Гдето има цензура, тамъ атеизмътъ се разпростира и тамъ ставатъ революции, а тамъ дето нѣма цензура, хората сж повече религиозни. Азъ това мога да ви

докажа, че цензурата бѣше единъ отъ най-главнитѣ фактори, които произведоха французката революция“. (Стр. 168 отъ „Дневниците“).

Каравеловъ знае, че такова изявление го излага предъ приятелитѣ му славянофили въ Москва. (Споредъ Иречекъ, по късно отъ Москва сж получвани купъ ругателни анонимни писма по адресъ на „подлеца“ Петко Каравеловъ). И все пакъ се опълчва срещу владитѣ. Защо? Той не е „свободолюбецъ“ по идеология. Човѣкътъ е реалистъ. Наистина, важно е, да не се допусне въ конституцията, въобще, принципътъ на ограничение по печата (цензурата). Но срещу тѣзи домогвания на консервативната дѣснаца успѣшно се опълчватъ по незначителни либерали. И прокарватъ общата либералска тенденция. Защо трѣбва и самъ той, подпредседателтъ на Учредителното Народно Събрание, да си открива съвсемъ картитѣ?

И най-зрѣлиятъ човѣкъ действува не винаги следъ предварително обмисляне. Това е така особено въ събрания, кждето нечаяно се подигатъ сложни въпроси и избухватъ принципни сблъсквания отъ важенъ характеръ. Прочие, единъ практически деецъ трѣбва да има винаги буденъ усетъ (интуиция), както за да не грѣши, въобще, така и за да не изпуска попаднали удобни моменти въ идейнитѣ сблъсквания.

Петко Каравеловъ се бори въ Учредителното Народно събрание срещу консерватизма, въобще. А опора на последния сж вла-

дицитѣ. Но тѣ сж черковнически хитри, съдържани, тактични. Трѣбва да се издебне моментъ, когато тѣ сж *консервативни „pro domo sua“* и значи, когато ще бждатъ заставени, да излѣзатъ съ открити карти т. е. да се очертаятъ като *консерватори, въобще*. Ето тогава тѣ ще трѣбва да бждатъ нападнати открито (фронтално), за да ги почувствуватъ и вѣрующитѣ, че не сж прави, не сж „ангели“.

И Петко Каравеловъ нанася удара: Народното събрание отхвърля исканието на владицитѣ.

Въ психологично отношение тоя случай е отъ решително значение за Петка Каравеловъ. За него е ясно, че младиятъ държавенъ глава на страната — князь Батембергъ е въ плѣнъ толкова на българскитѣ чорбаджии, колкото и на владицитѣ. А за да може Каравеловъ да прокара всичко онова, на което вече се е надъхалъ отъ българската действителность, той трѣбва да изтръгне княза отъ тоя плѣнъ. Прочие, ще трѣбва да бждатъ засѣнчени и владицитѣ. Безъ тѣзи етапи на възходъ, историята не би имала точния силуетъ на Петка Каравеловъ, като реформаторъ.

V. РЕФОРМАТОРЪ.

Презъ априлъ 1880 г. е съставено първото либерално министерство — отъ Драганъ Цанковъ. Министъръ на финанситъ е Петко Каравеловъ. Очевидно, сжщинскиятъ голѣмъ човѣкъ не прави въпросъ за първенство: той иска да работи. Защото не е бунтаръ, нито даже новаторъ.

Ето какъ го намира въ оня исторически моментъ С. Радевъ („Строители на съвременна България“, т. I. Стр. 186—187).

„Каравеловъ бѣ тогава въ разцвѣта на своитѣ умствени сили. Съприкосновението му съ българския животъ бѣ почнало да отслабва ония крайности, които се бѣха създали у него отъ изключителното общение съ чиститѣ идеи и отъ дългото му пребиваване въ една страна като Русия, гдето между депотизма и нихилистическитѣ съзаклятия той не бѣ можилъ да види примѣри на истинска политическа дейность. Крайноститѣ на Каравелова се дължеха, впрочемъ, повече на темперамента му, отколкото на неговия умъ. Той бѣ надаренъ съ едно извънредно здраво сжждение (к. н.). Пъкъ и неговото научно възпитание бѣ позитивистично. Не знаемъ дали той познаваше добре Огюсъ Конта, но сигурно бѣ челъ Тена. Отъ него той бѣ научилъ да цени миналото и това, което у единъ народъ е създава традицията. Каравеловъ хра-

нѣше голѣмо недовѣрие къмъ бързитѣ реформи, насочени къмъ единъ корененъ превратъ въ обществото и не забравяше никога, че народитѣ не могатъ да правятъ скокове въ своето развитие (к. н.). Той бѣ въ действителностъ единъ консерваторъ съ модерна научна култура.

„При все това, на много отъ съвременницитѣ си той е оставилъ едно странно впечатление на химеричностъ и на утопия. Вината е у неговия навикъ да се изразява съ кжси сентенции, да цитира постоянно имената на чужди мислители и да дава на идеитѣ си парадоксална форма, която ги представляваше за страшни. Единственото радикално нѣщо у Каравелова бѣха неговитѣ идеи за парламентаризма, които той бѣ заелъ отъ английскитѣ автори. За правата на едно конституционно министерство той имаше много високо мнѣние. Въ неговитѣ очи то бѣ, което въ действителностъ упражняваше върховната властъ, представлявайки короната предъ парламента и народната воля предъ короната. Тази теория се схождаше напълно, трѣбва да се отбележи, съ неговата властническа натура. (К. н.). Каравеловъ имаше наистина неудържимо влечение къмъ заповѣдничество и къмъ единъ видъ умственъ деспотизмъ. Бѣше ли той демагогъ, когото ни изобразява легендата? Само до известна степенъ. Той върваше самъ въ своитѣ проповѣди. Това, което у тѣхъ бѣ прекалено, произхождаше отъ единъ миражъ на неговото въображение, което виждаше сбжднати веднага реформитѣ, за които бѣ нужно време. Демагогията на

Каравелова бѣ една екзалтация на твърде положителни принципи“.

Петко Каравеловъ е твърде изключителна историческа фигура у насъ, та не може поне сега — следъ половинъ вѣкъ отъ неговото пълно очертаване въ фона на действителността—да не сме единомушни върху основнитѣ черти на неговата духовна сжщностъ. Той е съ „извънредно здрави сжждения“, позитивистъ е т. е. реалистъ, не вѣрва на скокове въ общественото развитие. Да, човѣкътъ е даже по-скоро умѣренъ държавникъ съ модерно научна култура.

Обаче тѣзи основни черти може да сж присжщи и на човѣкъ досущъ по другъ отъ тоя, който ни се рисува въ горнята характеристика.

Каравеловъ идва въ България порусенъ. И е вече политикъ безъ крайности. Той е само съ известни чисто лични своенравия, които не сж въпросъ на темпераментъ. Благодарение на изключителна жажда за знания и упорита работливостъ, той се обзема постепенно отъ гордостъ и самомнение, съ каквито се отличаватъ нѣкои професори даже въ незначителни университети: всезнаещи сж и не търпятъ възражения! Въ такава смисълъ у Каравелова може да се забележи черта на „умственъ деспотизмъ“. Но да има у него „неудържимо влечение къмъ заповѣдничество“, поради нѣкаква властническа натура, —не, това е едно своеволно твърдение, което е чуждо на Петко Каравеловата духовна сжщностъ. Доста бѣше да се доближите до него

само день—два, за да почувствувате мекия, добрия, отстъпчивия по натура човѣкъ, който съ нищо не издаваше, че е министър-председател, даже когато всички наоколо му се кланяха най-подобострастно¹⁾). И може би, тъкмо на тази негова „демократична“ черта (достъпенъ, мекъ, добъръ, даже отстъпчивъ) се дължеше легендата, че е „демагогъ“.

Много е убедително, че мълвитѣ за нѣкаква „книжностъ“ у Каравелова се дължатъ на нехайното му отнасяне, въобще, къмъ речта при силно чувствувана у него нескромностъ на знаещъ човѣкъ. Изразява се съ кжси сентенции, цитира постоянно мисли на чужди мислители и дава на идеитѣ си парадоксална форма. Обаче, не бива да се забравя: той идва съ тѣзи си особености отъ

¹⁾ Учителствувахъ въ Видинъ, сблизилъ се бѣхъ съ Найча Цановъ, и презъ лѣтната ваканция (която прекарвахъ въ София) той ми възложи да предамъ на Петка Каравеловъ нѣкои довѣрени нѣща отъ политическитѣ отношения въ Видинъ. Не се накахъ да ида у дома му, — Каравеловъ бѣше тогава министър-председател. И еднажъ следъ обѣдъ минавахме презъ градската градина съ Кирилъ Христовъ, а предъ бюфета седѣше Петко Каравеловъ съ своя внукъ Рашко Маджаровъ. Кирилъ Христовъ ме представи. Не почувствувахъ голѣмия властникъ; държанieto бѣше просто, даже лениво. Кирилъ Христовъ се пошегува: Петко Каравеловъ е „направилъ бузи“ (напълнѣлъ), откакто е дошелъ на властъ. Каравеловъ отговори съвсемъ сериозно: „Възможно е“. И обясни: той не се чувствувалъ въ себе си, като опозиционеръ, защото не обичалъ митингитѣ и многоречията въобще. Виждалъ се въ своята стихия само на властъ. „Мога да се вложа на работа“, натърти. Това първо впечатление отъ Каравелова съ нищо не се промѣни по късно. У тоя човѣкъ не личеше властникътъ!

Русия, т. е. тѣ сж привички отъ известната задушеностъ на рускитѣ интеллигентни кръгове, които нѣма какъ да проявятъ натрупанитѣ си знания и създаденото си самомнение: абсолютизмътъ изравня силитѣ и ги обезличва...

Отбелязаната горе черта у Каравелова, обаче, личи само въ първитѣ години отъ репликитѣ му въ неговата парламентарна дейностъ. Голѣмиятъ човѣкъ скоро се отърсва отъ рускитѣ привички и се дава вече като бодъръ, непосредственъ и прозорливъ старопланинецъ. И въ такава смисълъ твърдение то, че „единственото радикално нѣщо у Каравелова бѣха неговитѣ идеи за парламентаризъмъ“ трѣбва да се изостави. Или е Каравеловъ непосредна творческа натура, та посреща зова на българската действителностъ съ реалистиченъ усетъ и съ практиченъ здравъ смисълъ (а не съ предварителни „радикални“ идеи за парламентаризъмъ), или не е непосредна творческа натура и тогава неговитѣ предварителни „радикални идеи“ животътъ щѣше да начупи, щѣше да измѣни, щѣше да отхвърли.

А действителността е красноречива: Каравеловъ начертава още въ Учредителното народно събрание не само своитѣ „радикални идеи за парламентаризъмъ“, но и своята сериозна реформаторска насока (да забрани зеленичарството и да избави народнитѣ маси отъ ратайството, да ги снабди съ земя, да ги надѣха съ господарско чувство). И не сж неговитѣ „радикални идеи за парламентаризма“,

които ужъ създаватъ у съвременниците едно странно впечатление "на химеричностъ и на утопия¹⁾". Наежването у известенъ кръгъ хора въ самитѣ либералски срѣди срещу Каравелова още въ първитѣ години се дължи, наистина, на „радикалнитѣ“ му идеи, но тъй-мо въ реформаторскитѣ планове отъ стопански характеръ — идеи, които засѣгатъ известни вече кипещи апетити въ всички градски срѣди въ България.

Само така може да се обяснятъ всички клевети и интриги, съ които бива обсипанъ Петко Каравеловъ веднага следъ Учредителното Народно събрание (където той вече се издава като човѣкъ съ „опасни“ намѣрения преди всичко по въпроса за господарскитѣ земи).

И пакъ само така може да се обясни, че той не прави въпросъ за първенство при съставянето на първото либерално министерство. Макаръ да е и формалния, и фактически шефъ на либералитѣ (избранъ за председател на камарата, като опозиционеръ), той приема да влѣзе въ кабинета на Драганъ Цанковъ, защото, като финансовъ министъръ, ще приложи едно отъ най-бързитѣ си стопански мѣроприятия: — *закона за зеленицата*.

Отъ какво значение е билъ тоя законъ, може да се сѣди по онова, което лично ми-

¹⁾ „Радикаленъ“ е и самия руски проектъ за Българска конституция, който е съставенъ въ Петербургъ и одобренъ отъ императора. Съображенията сж известни: ще се наложи на България князь — европеецъ, та добре ще е да му вържатъ ржцетѣ съ свободолюбива конституция.

нистрът на финанситъ Петко Каравеловъ е казалъ въ камарата при гласуването на закона:

— „Селенитъ продаватъ два пжти по-ефтино житото отъ (отколкото) хазната. Въ Разградъ селенитъ продаватъ по 60 гр. 100 ех. оки, а хазната го продаваше по 120 гроша 100 ех. оки. Оказа се, че селенитъ сж добивали пари на зеленица отъ търговцитъ“.

Тогава юшора (десятъкъ върху произведеното) бѣше въ сила: държавата прибираше тоя данъкъ въ натура и го продаваше на търговцитъ за износъ. Ето при тая продажба цената на житото е била двойно по-висока отъ оная, на която сжщитъ търговци сж купували жито отъ селенитъ. И тази поразителна разлика се явявала отъ това, че селенитъ сж били продали житото си още на зелено т. е. още презъ пролѣтъта... на миналогодишни цени. А като се добави къмъ тази цена и скритата лихва (която е била 20—25%) става очевидно, че селенинътъ едвамъ е добивалъ отъ своя трудъ прехраната си.

Прокараниятъ отъ Петко Каравеловъ законъ противъ зеленицата е билъ практично приложенъ съ буквалната си сила, защото чл. 2 отъ закона гласялъ: „ни една продажба (на зърнени храни), станала между единъ селенинъ и търговецъ нѣма никаква сила предъ сждилищата, ако не е утвърдена отъ общинския съветъ“. При тогавашнитъ още патриархални нрави въ селата, това положение въ закона е унищожило зеленицата комай изеднажъ.

И, разбира се, тъкмо затова тоя законъ е настроилъ противъ либералното правителство всички експлоататорски сръди.

А не е билъ и само Законътъ противъ зеленицата, който е открилъ прѣката „радикалска“ сжщностъ на Петка Каравеловъ. Едновременно той е прокаралъ и „Закона за соватитѣ“ (безстопанствени пасбища и мери). Мотивировката никакъ не е убедителна, (но е чудна за онова време, невѣроятна, почти ясновидска):

„Соватитѣ, казалъ въ камарата Петко Каравеловъ, трѣбва да останатъ за тогава, когато населението стане гжсто, тогава да се населятъ. Ако ги населимъ сега, нѣма да изкараме по-голѣмъ приходъ“.

Работната земя има цена, когато се мжчно придобива т. е. когато е малко. Тогава селенинътъ я скжпи, отваря си очитѣ, да я не изтърве (по-пестеливъ е, по-работливъ и по-възприемчивъ на подобрения). А когато земята е много, селенинътъ има какво да продаде и какво да остане, та нехае. И хищниците въ селата и градоветѣ има какъ да си разиграватъ коня т. е. какъ да заграбятъ ниви, ливади, гори и да си „закржглятъ“ имота. Не, соватитѣ трѣбва да останатъ незаселени! — постановява Петко Каравеловъ. И ние днесъ виждаме безпогрѣшното ясновидство на голѣмия държавникъ. А тогасъ това не е могло да се види, та е оставала на лице усилованата срещу него наеженостъ на лихварскитѣ и грабителски елементи по села и градове.

Ето една от дълбокитѣ причини за отчаянитѣ интриги противъ либералното правителство тогава. Само следъ нѣколко месеци законодателствуване потръгва мълвата, че ще има „превратъ“ т. е., че князътъ и рускитѣ генерали ще заграбятъ насилствено управлението. А тази мълва е била за либералитѣ това, което е червеното парцалче за бивола: веднага се възбудили хъшовскитѣ инстинкти! И подъ младежкия чукъ на Стамболова, камарата е гласувала „Законъ за народното опълчение (задължително въоръжаване и военно обучение на цѣлото мжшко население въ страната) съ явна задача: при всѣки опитъ за превратъ, либералното правителство ще дигне въоръжения народъ и ще се обяви за конвентъ . . .

И князь Батембергъ побързва: той извършва преврата на 28 априль 1881 година. Либералитѣ биватъ разгонени и почва кжсиятъ периодъ на пълномощията.

Петко Каравеловъ се прехвърля въ Источна Румелия, кждето пловдивчани го избиратъ за свой кметъ. Разбира се, неговото око е въ княжеството. Но върху него все още стои дълбоко врѣзанъ печата на две десетилѣтия кабинетенъ животъ въ Москва: той не е за герой срѣдъ тълпитѣ . . . За щастие, работитѣ въ княжеството се развиватъ бърже, князь Батембергъ възстановява конституцията и на 7 септемврий 1883 г. Драганъ Цанковъ съставя правителство въ коалиция съ консерваторитѣ. Така либералната партия се „разцепва“ т. е. Петко Каравеловъ остава съ мла-

дитъ (Стамболовъ и пр) бие Цанковъ въ изборитъ и на 18 юлий 1884 г. образува първия свой кабинетъ, като запазва за себе си пакъ финансовото министерство. И замахва той сега на широко творчество: нижатъ се повече отъ десетъ обстойни законопроекти отъ голѣмо стопанско значение, както за страната изобщо, така и отдѣлно за държавата. Единъ отъ тѣхъ е, разбира се, и „Законъ за господарскитъ и чифликчийски земи“. Той е внесенъ въ народното събрание на 27 октомврий 1884 г. (значи, веднага следъ откриването на камарата при Каравеловия кабинетъ).

Ето сжщественото въ мотивитъ на законопроекта:

„Една голѣма частъ отъ земеделското население е лишено отъ своя собствена работна земя и за препитанието си е принудено да обработва земитъ на едритъ земевладѣлци подъ едни съвсемъ тежки и съсипателни за него — населението — условия. Едни отъ тия земледѣлци сж задължени да плащатъ за обработванитъ отъ тѣхъ земи огромни годишни данъци — кесимъ, безъ да се взема подъ внимание плодородието или неплодородието презъ годината; други плащатъ на земевладѣлцитъ половината отъ произведенията на своя земледѣлски трудъ, трети пъкъ прекарватъ живота си въ постоянно наемничество и ратайство. Отъ това става явно, че и тритъ тѣзи категории земледѣлци сж подчинени на такива неносни тяжести, щото едвали би могло да се помисли да сж имали или да могатъ има поне колко годе основата

за материални подобрения и умствено преуспяване.

... Това положение на зависимост на едни граждани отъ други не е съгласно съ времето, съ прогреса, а най-после съ равноправността на всички граждани въ Княжеството ... Земледѣлецътъ да се направи стопанинъ не само на своя трудъ, но и на обработваната земя“.

Така само 6 години следъ освобождението на България Петко Каравеловъ реализира отчасти онова, което за мнозина у насъ е все още „химера“ и „утопия“ земята да принадлежи на тогова, който я работи и да нѣма „едни граждани да зависятъ отъ други“, което „не е съгласно съ времето, съ прогреса, а най-после съ равноправността на всички граждани въ Княжеството“...

VI. „ПРЕДАТЕЛЪ“.

Злополучието на България бѣше злополучие и за нейния най-голѣмъ държавникъ — Петко Каравеловъ. „Нѣмскиятъ принцъ“, както е бивалъ наричанъ въ всички разговори князь Батембергъ, се оказалъ човѣкъ безъ държавнически темпераментъ. Той не е съумѣлъ да се даде на страната си. Даже не е билъ способенъ да опознае и прецени най-близкитѣ хора, съ които се е обкръжавалъ. Ето какво предава въ своя „Български дневникъ“ Иречекъ:

9/21 мартъ 1883 г. Вчера, вторникъ, на 10 часа имахъ ауденция у княза... За Стоилова той каза: азъ го отгледахъ на гърдитѣ си, отнасяхъ се съ него, като къмъ свой братъ, бѣхъ внимателенъ къмъ него, както бихъ билъ къмъ своята жена, той бѣше съ мене у родителитѣ ми при всички пжтувания, познаваше най-тайнитѣ ми мисли, никога не съмъ правилъ толкова много за единъ човѣкъ, той на мене има за всичко да благодари, а сега такъва неблагодарностъ"... „Стоиловъ е пропадналъ, той въ последно време съвършено избѣгва доброто общество, той не дружи вече съ моитѣ придворни (мислѣше за Ридзель, Корвинъ, Менгесъ), ами съ Цачева, Анева, Горбанова и пр. Жалко, той има бждаще въ страната, ще играе още роля. Сжщо и Григорий (Русенския митрополитъ), никой не е покро-

вителиствуванъ, колкото ^инего. Азъ направихъ за църквата всичко, ^иподпомогнахъ създаването на църковнитъ закони безъ директно да се бъркамъ“ ... „Каравеловъ и Цанковъ бѣха груби, правѣха всевъзможни лудории, обаче бѣха първобитни, необразовани. А отъ тѣзи — най-образованитъ хора на страната (Стоиловъ е живѣлъ вънъ отъ страната), човѣкъ можеше да очаква нѣщо по-друго! Толкова малко хора има тукъ, сега и тѣзи малцина сж загубени за мене, азъ застарѣхъ за 10 години, единъ страшенъ ударъ за мене, неизлечимъ, азъ съмъ сломенъ; може би, пжтуването ще ме поуспокои“... (стр. 326—27).

Единъ държавенъ глава, който опредѣля отношенията си къмъ нотабилитъ на своя народъ споредъ разположението на сърдцето си т. е. по симпатия и антипатия (бихъ казалъ, като поетъ), такъвъ държавенъ глава не само не е за своето мѣсто, но и, въобще, е въ реда на простосмъртнитъ. При туй, какво трѣбва да се мисли за знанията и умствения кржгозоръ на тоя князь, който преценява даже единъ Петко Каравеловъ за необразованъ ... Чудно ли е следъ това, че той е готовъ да се разплаче, тъкмо като гимназистка, защото е загубилъ „приятелството“ на единъ вчерашенъ свой министръ, като д-ръ Стоиловъ, и на единъ типиченъ политикъ отъ Византийска теократична школа, като Григорий Русенски. Очевидно, князь Батембергъ нѣма даже далечна представа за трудноститъ на задачата, съ която се е нагърбилъ — да основе династия въ новосъздадена държава. За него е

необяснимо, какво друго може да предпочита единъ Д-ръ Стоиловъ или единъ митрополитъ Григорий предъ „своя князь“, който при това ги е „облагодетелствувалъ“ тѣй, както никого другъ... Уви, тоя беденъ князь нѣма, види се, свое политическо отношение къмъ България (народъ и страна), затова не може да разбере, че и най-обикновенниятъ гражданинъ въ нея все още дѣли своето отечество отъ „нѣмеца князь“.

Ето въ тѣзи качества на князь Батемберга трѣбва да се търсятъ, край всичко друго, заченкитъ на трагедията, която сътресе България и прекжсна голѣмото държавническо дѣло на Петка Каравеловъ. Защото — отъ тѣзи лични качества на княза идатъ и неговитъ аристократически падения. Той се чувствува безпомощенъ, проявява малодушие и прислиза даже до плебейски грижи и унижения. Споредъ Иречека, Батембергъ е намислилъ да се осигури материално за всѣки случай т. е. ако ще трѣбва да напусне българския престолъ, то да намѣри утѣха въ богатството... Направилъ въ Б. Н. Банка „заемъ“ отъ 600,000, а не посрѣщалъ лихвитъ и годишнитъ погашения¹⁾. После се решилъ на нѣщо, което поразило всички: предложилъ, да излѣзе на политическа обиколка въ чужбина, и поискалъ отъ правителството да му

¹⁾ Твърдението на нѣкои срѣди, че тоя заемъ билъ за издигане двореца Евксиноградъ, не се оправдава: за тоя строежъ министерскиятъ съветъ е отпусналъ отдѣлни суми.

отпусне два милиона лева за това пътуване. („Български дневник“, т. II, стр. 465—466).

Тръбва да се признае: хората, съ които е билъ обиколень Батембергъ (българскитѣ нотабили и рускитѣ дипломати и генерали) проявили постепенно меркантилни апетити. Известниятъ Адженовъ, на чиито сръдства е билъ извършенъ преврата въ 1881 г., съумѣлъ да задигне фантастични суми отъ Б. Н. Банка въ форма на заемъ. Ето какъ очертава положението тогава Иречекъ:

4/16 мартъ 1883 год. Желѣзковичъ ми разправя, че Адженовъ около нова година изтеглилъ отъ банката 1,700,000 фр. (а цѣлиятъ фондъ билъ 2 милиона), а неговиятъ кредитъ, гарантиранъ отъ Евлогий, билъ само 200,000 фр. и личниятъ му кредитъ 150,000 фр. („за зимане-даване съ правителството“). Желѣзковичъ наблѣгналъ да се изясни тази работа, събрали се партизанитѣ у Стоилова, Адженовъ се разсърдилъ и избѣгалъ, после за около 900,000 фр. всичко покрилъ. Ала следъ това пакъ взималъ, сега кой знае колко сж. — После Адженовъ, Цачевъ и Хаджи Димитъръ купили презъ 1881 година отъ десѣтъка на Трънския край 27,000 оки жито, ала следъ това казали (Стоиловъ билъ управляещъ вмѣсто Желѣзковича), че купили цѣлия десѣтъкъ на Трънъ и претендирали за 700,000 оки — печалба 5,000 лири. Хаджи Димитъръ (единтъ съдружникъ, Б. Р.) призналъ, че това било така, ала „ортацитѣ“, каже, искать. Желѣзковичъ не утвърдилъ покупката и ги изпратилъ въ сжда, ала сега Начевичъ ги

задоволилъ. Отъ тамъ злобата на консерваторитѣ противъ Желѣзковича. Цачевъ говори, че Желѣзковичъ е билъ най-опасниятъ неприятель на страната, трѣбвало да бжде унищоженъ. И сега е пълно съ интриги противъ него“. („Българ. Дневникъ“, т. II, стр. 324).

Прочие, младиятъ князь ще да се е прихваналъ отъ общото меркантилно настроение около себе си. Наистина, той се е опомнилъ скоро и се е отказалъ отъ искането си за двата милиона лева, но нищо вече не е могло да му помогне. Посъветвали сж го, най-после, да потърси помирение съ Каравелова. И князътъ послушалъ. На ауденцията, която е била дадена на Каравеловъ, Александъръ Батембергъ се стопилъ съвсемъ, „немецътъ-принцъ“ и „нечистоплътниятъ“ Каравеловъ се пригърнали, целунали се и се „опростили“. („Български Дневникъ“, т. II, стр. 470).

Ето какъ се очертава по онова време П. Каравеловъ споредъ Иречека:

„Каравеловъ се застъпва за княза: познаваме го, каже, свикнахме съ него, той ни познава, нѣмало нужда отъ другиго. Укорява авантюристичната политика на рускитѣ кариеристи. Ние не сме, каже, тукъ, за да изпълняваме прищѣвкитѣ на нѣкаква царица и да смѣняваме князетѣ си; ще ни изпратятъ нѣкой Валдемаръ и кой знае какво говедо ще бжде, та руситѣ ще му командуватъ и ще се бъркатъ въ нашитѣ вътрешни работи. Въ единъ решителенъ моментъ въ нѣкое народно събрание най-лоялниятъ защитникъ на Александръ I (Батембергъ) ще бжде Караве-

ловъ. Каква ирония на сждбата. Каравеловъ високо цени Стамболова, билъ уменъ човѣкъ, знаялъ нѣщо; Грековъ билъ само ораторъ, Начевичъ — нищо“. („Български дневникъ“, т. II, стр 468).

Очевидно, въпреки тежкото положение на страната и въпреки растящото недоволство отъ този, който заема престола, Каравеловъ остава реалистъ: „нѣма да мѣнимъ князетѣ си по чужди прищѣвки“. Но държавниятъ глава въ една страна не е кукла: той прави политика, даже когато премигва. И ако тази политика на непопулярния князь се харесва на Австрия, въ Петербургъ сж вече кисели, а въ София почватъ разговоритѣ за — трѣбва ли да се „изпжди нѣмеца-князь“ или не?...

Ето при това обществено настроение въ България идва пловдивскиятъ превратъ на 6 септемврий 1885 год., който се последва отъ победата при Сливница, после — отъ преврата на 9 августъ.

Споредъ всички живи политици отъ времето на Петка Каравеловъ, той ималъ чуденъ държавнически усетъ (интуиция): ориентиралъ се при всѣко политическо усложнение веднага и безпогрѣшно. Така и при преврата на 9 августъ той веднага заелъ позиция: обявилъ се противъ, макаръ че конспираторитѣ (герои на преврата) завладѣли столицата и съставили ново правителство, като поканили да участвува въ него и Петко Каравеловъ. А все пакъ заетата отъ последния позиция се указва безпогрѣшна: гарнизонитѣ

въ цѣлата страна се опълчватъ срещу извършения въ София превратъ, осуетяватъ го и връщатъ изгонения вънъ отъ границитѣ князь Батембергъ.

Стои, обаче, въ въздуха, като демоклиевъ мечъ, единъ зловещъ въпросъ: какъ е могло правителството, респективно министръ председателятъ Петко Каравеловъ, да не предугади преврата и да го осуети?

Подозренията растатъ не съ дни, а съ часове! Петко Каравеловъ е билъ ужъ посветенъ въ преврата и затова е билъ поканенъ да участвува въ новото (превратаджийско) правителство. А той се е въздържалъ, не защото не е билъ съгласенъ съ преврата, а само отъ хитрина: чакалъ ужъ да види, ще успѣе ли превратътъ?

Днесъ историческата истина не може вече да се оспорва. Съединението между дветѣ Българи и бѣше желано отъ западнитѣ сили само за да се провали Берлинския договоръ по отношение на Македония т. е. да се заличи задължението последната да бѣде автономна областъ. И пакъ само за това Русия бѣше противъ нашето прибързано съединение. А тъй като князь Батембергъ мина въ услуга на западнитѣ сили, той бѣше възненавиденъ отъ цѣла славянофилска Русия. И затова биде детрониранъ. Но успѣхътъ на контрапреврата — и възвръщанieto на детронирания князь въ България — създаде опасно усложнение: трѣбва ли да се трѣгне открито срещу Русия?

Петко Каравеловъ е билъ противъ превратъ на 9 августъ като изпитанъ държавникъ съ непоколебимъ демократиченъ погледъ. Каквото има Русия да иска, нека го иска отъ българското правителство! Защо въ Петербургъ държатъ отговоренъ българския държавенъ глава, какво той може безъ правителството, безъ народа? Той е неотговоренъ факторъ въ държавния животъ!

Така следъ извършения превратъ Петко Каравеловъ не е можалъ да бжде за. Той смѣта: въ Русия ще видятъ, че за да се разбератъ съ народа въ България, трѣбва да се обърнатъ къмъ него, Петко Каравеловъ, който е въ оня моментъ политическия водителъ на мнозинството въ страната. И когато това стане, той, Петко Каравеловъ, ще заяви: „практиката на преврати е за азиатски страни! Извършеното на 9 августъ е дипломатическа грѣшка. Дайте да видимъ какво може да се поправи“.

Разбира се, такъво е становището на Петко Каравелова — и такъво може да бжде — само при предположението, че превратътъ на 9 августъ е успѣлъ.

Но става обратното: успѣва контра превратътъ, князь Батембергъ е повърнатъ и рускиятъ царъ открива съвсемъ своитѣ дипломатически карти: князь Батембергъ трѣбва да напусне България.

Ето усложнение, съ което българскиятъ държавникъ трѣбва сега да се справи! Бива ли и може ли България да обърне гърбъ на Русия?

Въ първо време по въпроса не е могло да има две мнения. Преди всичко детронираният князь не е по своигѣ качества такава ценностъ, че обаянието му да раздуха романтизмъ, който да затъмни русофилството. И после: контра превратътъ все пакъ представя едно чукване по носа петербургскитѣ дипломати. Сега вече може да се водятъ разговори съ тѣхъ въ достолепни рамки!

Сжщо така може да се обясни, че свиканото Велико Народно събрание е избрало за български князь датския принцъ Валдемара, за когото Каравеловъ говори (споредъ отбелязаното въ дневника на Иречека) още преди две години като кандидатъ за българския престолъ.

Ако изборътъ на принцъ Валдемара бѣше одобренъ отъ Петербургъ, сждбата на Петка Каравеловъ щѣше да е съвсемъ друга. Друга щѣше да е и сждбата на България. Това не стана. И Стамболовъ—подкрепенъ отъ Стоилова — потърси изходъ отъ слѣпата уличка, въ която бѣше тикната страната.

Каравеловъ като регентъ трѣбва да е повѣрилъ намѣренията си на цѣлото правителство. А тѣ не сж могли да бждатъ по други: „ще трѣбва да се разберемъ съ Русия“. Само съ това може да се обясни успѣлата интрига на д-ръ Радославовъ, който е министър на вътрешнитѣ дѣла. Тоя младъ тогава държавникъ, който е почналъ политическата си кариера съ крайно русофилска статия въ вестника на Хитрово „Балканъ“, сега е кипѣлъ отъ ненавистъ къмъ руската

дипломация. Той е възненавидѣлъ Каравелова, поради неговото настояване да се отстъпи предъ Петербургъ. И е прокаралъ една умѣло скроена игра. Представилъ е предъ Каравелова твърде убедително, че е открилъ заговоръ противъ живота му: щѣлъ е да бжде убитъ въ Петроханъ на пѣтъ за Търново. И е успѣлъ да убеди Каравелова, да не ходи въ Търново за Великото Нар. събрание. Така е станало: Каравеловъ е останалъ въ София. Русофобската ревностъ на д-ръ Радославовъ обаче, ударила отначало о камъкъ: Стамболовъ и д-ръ Стоиловъ сж възприели становището на Петка Каравеловъ, — Великото народно събрание единодушно е избрало за български князь руския кандидатъ — датския принцъ Валдемаръ.

Ако тоя изборъ бѣше възприетъ отъ Петербургъ, сждбата на Петка Каравеловъ, както казахъ, щѣше да е съвсемъ друга. Това не е станало. И играта на д-ръ Радославовъ сега вече успѣва: въ Великото нар. събрание Петко Каравеловъ, който отсъствува не е преизбранъ за регентъ. И се вижда въ опозиция. За изходъ отъ положението се нагърбватъ да работятъ Стефанъ Стамболовъ, д-ръ Стоиловъ и д-ръ Радославовъ.

Въ развоя на тѣзи събития не може да се търси и кариеристично съревнование между либералскитѣ водители за първенство. Положението е много трагично, за да сж въ ходъ дѣлнични домогвания. При това въ случая срещу Каравелова стои единъ Стамболовъ, който го е ценялъ не само тогава, но и осемъ

години по-късно (въ 1894 г., следъ като е билъ шумно сваленъ отъ власть, Стамболовъ е говорѣлъ за П. Каравелова. „Сега вече ще ни управи само „марока“ отъ Черната Джамия“).

Въ случая трагедията на Каравелова е нераздѣлна отъ трагедията на България. Презъ ония страшни години създаденото положение е много безисходно, и най-вѣроятно е, че Петко Каравеловъ е изкупителна жертва на демократизма си.

Русофилството въ българскитѣ народни маси имаше въ южна България комай мистиченъ характеръ¹⁾. Това трѣбва да се обясни както съ страшнитѣ преживѣлици тамъ следъ априлското възстание въ 1876 год., така и съ турскитѣ бѣсненія презъ освободителната война (кланетата и пожарищата въ Карлово, Стара Загора, Казанлъкъ). А вече споменахъ: презъ периода на „пълномощията“ (1881—83 год.) Каравеловъ е принуденъ да се прехвърли въ Источна Румелия, бива избранъ за кметъ въ Пловдивъ и, значи, приобщава се къмъ особеноститѣ на живота въ областта. И когато въ 1883 година конституцията въ България е възстановена, та Каравеловъ се прибира въ София, той — споредъ Иречека — говори: „трѣбва да бждемъ внимателни къмъ Русия, защото народнитѣ маси сж русофилски“. Нѣма съмнение, лошитѣ тогава

¹⁾ До 900-та година въ голѣма часть отъ южна България презъ „православната седмица“ ставаше всенародно поклонение въ гробищата „за руситѣ“, т. е. за жертвитѣ отъ освободителната война. Това бѣше „задушница“, въ която трѣбваше да участвува всѣки, — отсѣтствуването се считаше за грѣхъ.

настроения около младия по личнитѣ си качества князь Батембергъ предизвикватъ и маниерни такива обобщения въ смисълъ: „князътъ трѣбва да бжде внимателенъ, руситѣ не го долюбватъ, а народътъ ни е русофилски, пъкъ ето, и съ насъ той (князътъ) не е добре“ и т. н. Но не може да се отрече въроятността за по сериозно отнасяне на Петка Каравелова къмъ русофилството на народнитѣ маси следъ близо две-годишното си пребиваване въ южна България. Защото човѣкътъ е реаленъ политикъ, а при туй често проявява и славянофилски „предразсѣждъци“. Той е противъ сключване на държавни заеми въ Европа; даже е и противъ бързия строежъ на желѣзници. Споредъ него, заемитѣ и желѣзницитѣ сж пжтища по които „швабитѣ“ ще проникнатъ съ стокитѣ си у насъ и ще ни заробятъ икономически. А, Стамболовъ е противъ тѣзи „предразсѣждъци“ на Каравелова: той е за заеми и за строежи; е за запада и противъ изтока. При това мълвитѣ изъ българскитѣ политически кръгове тогава за особената мисия на „нѣмеца князь“ въ България не сж вече само допущания, но и горещо убеждение (правотата на което Иречекъ издава не само на едно мѣсто въ своя „Български дневникъ“). Така единъ реаленъ държавникъ, като Каравелова, не е могълъ да пренебрегне съображението, че като не може да се облѣгне на съмнителния „нѣмецъ князь“, трѣбва да скжпи за популярността си въ народнитѣ маси, които сж русофилски...

А ето, следъ овдовяването на българския престолъ, изеднажъ настѣпва решител-

ния моментъ: ще трѣбва да се отлжчатъ овцетѣ отъ козитѣ.

И се почва афоресването на всичко, което „мерише на козе месо“.¹⁾

Въ началото на тѣзи настроения Петко Каравеловъ бива само „презрѣнъ“. Но после го хвърлятъ и въ Черната джамия.

Последната четвъртина отъ живота на Петко Каравеловъ (следъ излизането му отъ затвора — 1895 г.) не добавя много къмъ основнитѣ черти на историческия му силуетъ. Господаръ на положението е вече отдавна Фердинандъ. А, за жалость, такъвъ е той — не тъкмо като конституционенъ държавенъ глава. И Петко Каравеловъ, който е чуждъ на всѣко тереоретизиране, се вижда принуденъ да „писателствува“ (макаръ и чрезъ диктуване). Сподвижникъ е на стария д-ръ Молловъ (основаватъ „Библиотека Св. Климентъ“ — най-ценното българско литературно списание презъ единъ кжсъ периодъ) и редовно работи въ „Знаме“ макаръ че не пише статиитѣ си, а ги диктува (писаръ му е ахжчелебиецътъ Бѣлковски).

На 23 януарий 1903 г. съвсемъ неочаквано Петко Каравеловъ угасна. Сепна се София: даде обичайна данъ къмъ останкитѣ на голѣмия човѣкъ. А Фердинандъ, който не та-чеше никого, но имаше око да прецени вѣрно тѣзи, съ които се срещаше, дойде на погребението и каза високо на френски, за да бжде чутъ отъ всички: „той бѣше единъ голѣмъ държавенъ мжжъ“.

¹⁾ Изразъ на Захари Стояновъ, като клеймо за русофилитѣ.

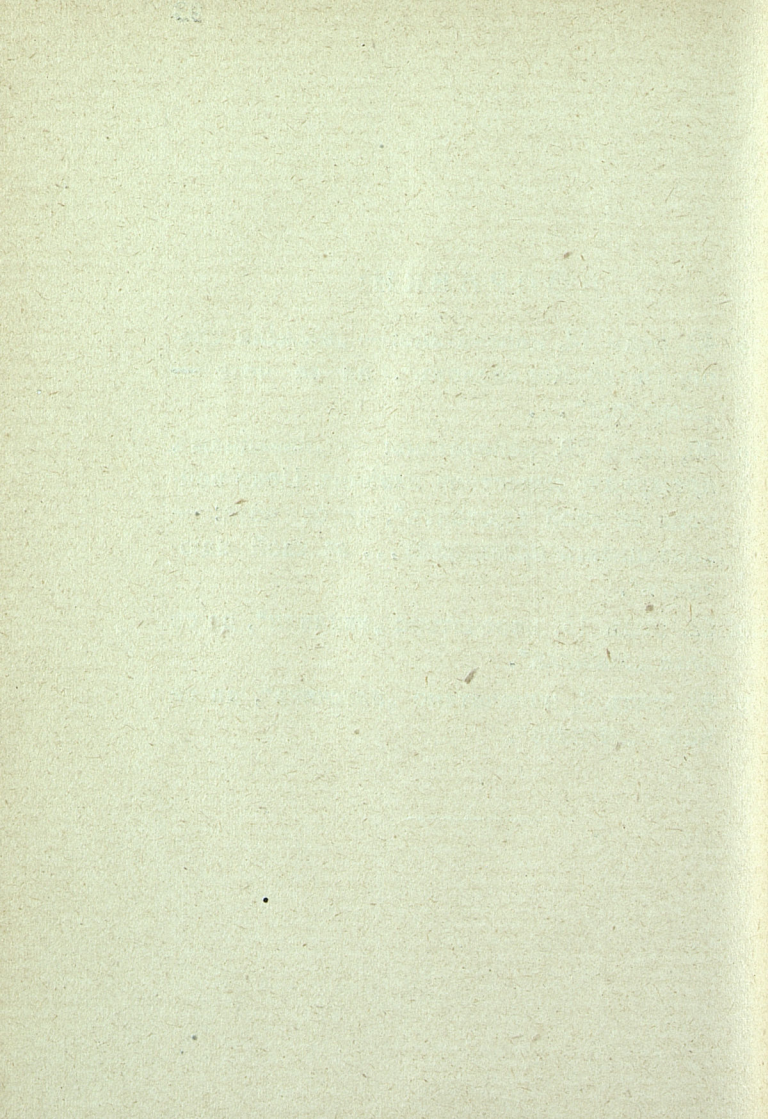
ПОПРАВКИ:

Стр. 40, редъ 14, напечатано: — „*вземени* срещу Петко Каравеловъ“, да се чете — „*хвърлени*“ ...

Стр. 40, редъ 19, напечатано: — „изведнажъ *прегърналъ* известния извънянъ Цеко войвода *за* свой адютантъ“, да се чете: — „изведнажъ *превърналъ* ... *въ* свой адютантъ“.

Стр. 62, редъ 13, напечатано „*хвалили*“, да се чете „*хванали*“.

Стр. 63, редъ 3, напечатано „*плесникъ*“, да се чете „*песникъ*“.

СЪДЪРЖАНИЕ:

	Стр.
Портретъ на П. Каравеловъ	1
Къмъ предмета	3
Феноменъ	5
„Радикалъ“	21
„Демагогъ“	37
Възходъ	54
Реформаторъ	68
„Предателъ“	79

Ще се турятъ подъ печатъ отъ сж-
щия авторъ книгитѣ:

„ДИКТАТОРЪ“ (Стефанъ Стамбо-
ловъ — животъ и личностъ) и

„ГОСПОДАРЪ“ (Д-ръ К. Стои-
ловъ — психологически очеркъ).

ЦЕНА 25 ЛЕВА

**ДОСТАВЯ И РАЗПРОСТРАНЯВА ПОЛИ-
ТИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА „З И Д А Р И“ —
ПЛЪВЕНЪ.**